

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Р.Расулов
Н.Хусанов
Қ.Мўйдинов**

**«НУТҚ МАҲОРАТИ»
(ўқув қўлланма)**

Тошкент-2006

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Р.Расулов
Н.Хусанов
Қ.Мўйдинов**

**«НУТҚ МАҲОРАТИ»
(ўқув қўлланма)**

**Олий ўқув юртларининг касбий таълим -
ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани
таълим соҳасидаги бакалаврият талабалари учун**

Тошкент-2006

АННОТАЦИЯ

Ўқув қўлланмада нутқ маҳорати, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ маҳорати ва адабий тил, нутқ маданияти ва услубшунослик, нутқ маҳорати ва атамашунослик ҳақида маълумотлар берилади. Шунингдек, нутқ маҳоратига оид назарий маълумотлар, амалий машғулотлар билан мустаҳкамланади, нутқ маҳорати билан боғлиқ халқ оғзаки ижодидан намуналар келтирилади. Қўлланма касбий таълим ўқитувчилик соҳаси бўйича таълим олатган бакалаврият талабалари учун мўлжалланган.

Тақризчилар: филология фанлари номзоди,
доцент Ў.Лафасов
филология фанлари номзоди,
доцент А.Сапаров

Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий кенгашнинг 2006 йил 27 мартдаги йиғилиши қарорига кўра ўқув қўлланма сифатида чоп этишга қарор қилинган.

Кириш

Дени Дидро «Ким китоб ўқитишдан тўхтаса, билинг-ки, у фикрлашдан ҳам тўхтаган бўлади», деб таъкидлаган.

Ўзбек халқи эса таълим - тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, авлодларда инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳр-оқибат, биродарлик, одоблилик каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим - тарбияга оид асарлари ҳам ана шу мероснинг туб негизини ташкил этади. Лекин, маълум бир даврларда халқимиз бу дурдона асарлардан, ундаги одоб - ахлоққа оид фикрлардан етарлича фойдалана олмади.

Мустақиллик туфайли халқимиз дунёга юз тутди ва жаҳон бизни таниди. Биз тарихимизга, маданиятимизга янгича назар билан қарай бошладик ҳамда ўз ечимини кутаётган муаммоларни ижобий ҳал қилишга киришдик.

Барча соҳалар сингари она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир.

Нутқ маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устивор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этмоқда.

Республикамизнинг «Давлат тили» ҳақидаги қонуни, «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар бир кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августдаги IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, ўз она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин» - деб таъкидлайди.¹

Нутқ маданияти ҳозирги даврда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз тараққиётида, шунингдек, олий мактабларда, ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактабларда дарс ўтиш жараёнини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Шунини қайд этиш керакки, бугунги кунда нутқ маданияти фанининг барча ўқув юртларида ўқитилиши қувонарлидир. Чунки нотиклик санъати сирларини ўрганиш барча соҳада хизмат қилувчи ҳар бир мутахассис учун, умуман, ҳар қандай маданиятли инсон учун ҳаётини зарурат деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг нормаларини илмий ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини,

¹ И.А.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т 1997, 9-бет.

адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотурғун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тилнинг нутқ маданияти ҳақида гапириш мумкин эмас.

«НУТҚ МАҲОРАТИ» КУРСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Мисрда, Ассирияда, Вавилон ва Ҳиндистон каби мамлакатларда пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум. Ушбу даврларда жамиятнинг ривожланиши, савдо - сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотикликни санъат даражасига кўтарди. Чунки у пайтларда давлат арбобларининг обрў - эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиклик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиклик санъати саркардалик маҳорати билан баробар даражада улуғланган.¹ Машҳур нотик Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотик бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Ҳарбий саркарданинг итоатида кўп сонли лашкар бўлишини тасаввур қилсак, бу сўз тасодифий ўхшатиш эмаслигига амин бўламиз. Грек ва Рим нотиклари Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби назариётчиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиклик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиклик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотик билими ҳақида», Аристотельнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиклик назарияси анча ривожланганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ўзига хос мавқега эгадир. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиклик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан ўринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, «Нутқ одоби», «Муомила маданияти» номлари билан юритилиб келинган «нутқ маданияти» тушунчаси жуда қадимдан олимлар, зиёлиларнинг диққатини тортган: Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Сўфи Оллоёр, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга тилга, луғатга, грамматикага ва мантиқшуносликка оид асарлар ёзганлар. Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарида ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Улуғ ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катталиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу

¹ Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бет.

ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман...».¹

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг 6-, 7- боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насихатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди. «Эй фарзанд, сен ҳар қандай нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўз билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама. Чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...».²

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борица кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунини бу бир сўзла ёз,

дейди. Мазмуни: сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан еч. Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон қилиб тузишга чақиради.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзунг кизла кедин, бошинг кизлама.

¹ Қаранг. Т.Қудратов Нутқ маданияти асослари. -Т. 1993. 7-бет.

² Қаранг.:Т.Қудратов, Ўша асар, 9-бет.

Мазмуни: (Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз ярамас сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма).¹

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлфончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқа шу каби мавзуларда сўз боради.

Ўрта Осиё нотиклигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у, энг аввало, ўша давр тузумининг манфаатларига хизмат қилар эди. Бу даврда нотиклик саънати усталарини надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бадихагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддохлар, қасидахонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг, энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри тушуниб келганлар. Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукамаллашишига ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»² яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Алишер Навоий майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида шундай ёзади: «Сўзни кўнглунгда пишқормагунча тилга келтирма, ҳарнаким кўнглунгда бўлса, тилга сурма». Мазмуни («Сўзни кўнглингда пишитиб олмагунча, сўзлама, кўнглингда бўлган ҳар қандай фикни ҳам айта берма»).

Ўзбек бадиий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутди. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»- си ўзбек нутқининг гўзал намуналаридир. Бобур ўзи ҳаммабоп ёзиш билан бирга бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўғли Хумоюнга ёзган бир хатида бировга юборилган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб кўришига, унинг раволигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри акс эттирганлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг жўнатишга чақиради.

Кўринадикки, Шарқ мутафаккирлари нотик олдида тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантикли сўзлашни ўрганиш, нутқни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини қўядилар ва уларнинг ижросини кузатадилар, чуқур таҳлил этадилар.

«Нутқ ва нотиклик маҳорати» фани ўзбек тилшунослигининг ўзига хос амалий соҳасидир. У тилшуносликнинг назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри ва чиройли нутқ тузиш йўллари ўргатади. У

¹ Аҳмад Югнакий, Ҳибатул – ҳалойик. -Т. 1971, 78–бет.

² Қаранг: Р.Кўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Ўша асар, 8-бет.

тил, тил нормалари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Нутқ маданияти ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг тил қурилиши, адабий тил меъёрлари (нормалари) ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир. Нутқ маданияти назариясида тил нормаси марказий тушунчадир. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, асосий вазифаси эса ушбу нормадаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

Шундай қилиб, нутқ маданияти фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб бориши ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги норматив бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ бу фан адабий нормаларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни норма сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нутқ ва нотиклик маҳорати» фани ҳозирги замон ўзбек адабий тилини ўрганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантиқ, рухшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий ашёларидандир. Нотиклик ва воизлик санътига оид асарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун - қоидалари мажмуаси фаннинг асосий объектларидандир.

Кейинги йилларда олий ўқув юртларининг барча факультетларида «Ўқитувчи нутқ маданияти» фанининг ўқитилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Ёш авлодни тарбиялашдек ўта масъулиятли вазифани бўйнига олаётган талабанинг ўз фанини чуқур ўрганишининг ўзи етарли эмас. Чунки «ўқитувчининг нутқи ўтмас, ночор бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи шўрликка ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза олиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи гўзал, ўзни ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган равон ва ифодаларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили миллий маънавиятимизнинг, дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бу тил диёримиз вакиллари учун умумий тил сифатида шаклланди.

¹ Қаранг: Т.Қудратов Ўша асар. 15-16-бетлар.

¹ Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. -Т. 1999. 28- бет.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга бўлган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб бориляпти. Лекин, шуни ҳам айтиш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимизга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикамизда истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳиби бўлишларини белгилайди. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчидан, халқаро ҳаётда икки қарама - қарши ижтимоий гуруҳ ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир даврда яшамокдамиз. Бу нарса ҳам мафкуравий курашнинг асосий қуроли бўлган тилнинг ҳар қачонгидан ҳам ўткир ва кескин бўлишини тақозо этади. Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида эътибор бериб шундай деган: «Ҷоёга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».¹

...«Мактабларда болалар мустақил фикр юритишга ўргатиладими? Аминманки, ўргатилмайди. Мабодо, бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактабдаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: **«Менинг айтганим - айтган, деганим - деган».**

«Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир».²

Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охириги машғулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита

¹ И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. -Т. 2000. 35-бет.

² И.А.Каримов Ўша асар. 17-бет.

шуғулланиши керак. Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намоёни этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўргазмалилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўргазмали куруллар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо, унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўргазмали курул ўқитувчининг ўзидир».³

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қаерда шаклланган?
2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
3. «Нутқ маҳорати» фанининг мақсади нималардан иборат?
4. «Нутқ маҳорати» фанининг вазифаси нималардан иборат?

Таянч тушунчалар

Нутқ - (арабча) фикрни сўз орқали ифодалаш.

Назм - (арабча) шеърий асар: шеърий жанри, шеър ўлчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

Аруз-шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ хижо (бўгин) - ларнинг маълум тартибда гуруҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн системаси. Аруз вазни.

Мантиқ - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан: логика.

Маданият - (арабча) таълим - тарбиялик ва зиллилик.

Ўқитувчи - бирорта фандан дарс берадиган шахс.

³ Н.Маҳмудов. Ўша асар. 52 - бет.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА АДАБИЙ НОРМА. НУТҚИЙ МАЛАКА

Ҳар бир соҳанинг ўз маданияти бўлгани сингари нутқнинг ҳам ўз маданияти, яъни нутқ маданияти деб аталувчи ва бугунги кунда алоҳида ҳодиса ҳисобланувчи соҳа мавжуд. Нутқ маданияти тўғрисида сўзлашдан олдин нутқ нима? унинг тилдан фарқи нимада?, деган саволларга жавоб топишимиз керак.

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ, диалектик муносабатдаги ҳодисалардир. Уларни бир - биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун моддий материалдир. Шу материал асосида эса нутқ ташкил топади.

Тилдаги ҳамма нарса тил жамоаси учун умумий бўлади. Тилда руҳий ва моддий материал мавжуд бўлиб, сўзнинг кишилар хотирасидаги образлари-руҳий материал; нутқ яратиш жараёнида қўлланадиган сўз шакллари, морфемалар, товушлар - моддий материал ҳисобланади. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онгда сақланиши бўлса, моддий ҳодисалиги эса ундаги товушлардир.¹

Нутқ - бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифаларни бажарувчи ноёб курулдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг борлиқ, тафаккур, онг ҳамда вазият каби ҳодисалар билан муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ ҳаракатдаги тил бўлиб, нутқ аъзоларининг ҳаракати жараёнида пайдо бўлади ва сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуддир. Бу тушунча маълум лингвистик меъёрлар, этик ва эстетик талаблар билан алоқадор бўлган тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи (кўрсатувчи) этик ва эстетик категориядир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум «тил диди» - ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини ҳозирги замон тилшунослиги талқинида уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммосини ўрганиш билан шуғулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, қирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.¹

¹ Қаранг: Т.Қудратов Ўша асар 19-бет.

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Т. 1998, 31 – бет.

Юқорида баён этилган барча мулоҳазалар нутқ маданияти тушунчасини тушуниш ва таърифлаш тилшуносликда ҳозир қуйидаги кўринишларга эга деган хулосага келиш имконини беради:

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).

2. Нутқ маданияти (тил маданияти) --- бу адабий тил нормаларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).

3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).

4. Нутқ маданияти кишиларнинг ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).

5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).

6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).

7. Нутқ маданияти бу аввало фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)

8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир. (М.Агафанова).¹

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни - алоқа – аралашув қуролини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлик, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда қўлланган ўринли ва ўринсиз сўзларнинг ишлатилиши тўғрисида баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланиш тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз нормалари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз нормасига эга. Хусусий меъёрлар (норма) қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал норма. 2. Сўзлашув нутқи нормаси. 3. Арголар, жаргонлар нормаси. 4. Адабий тил меъёри (адабий норма).

Адабий норма. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу -- тилнинг ўзи нормадан иборатлигини кўрсатади. Норма -- тилнинг яшаш шаклидир.²

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўша асар. 45-бет.

² Т.Кудратов. Ўша асар, 38-бет.

Адабий норма узусга асосланади, ундан олинади. Адабий норма адабий тил билан бирга туғилади, бадий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун -қоидаларини мустақамлаб боради.

Адабий норма узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг нормалари жамият учун ниҳоятда зарурдир.³

Ўзбек адабий тили нормалари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик - семантик норма.
2. Талаффуз – (орфоэпик) норма.
3. Ёзув (графика) нормаси.
4. Фонетик норма.
5. Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) норма.
6. Грамматик (морфологик ва синтактик) норма.
7. Сўз ясаиш нормалари.
8. Имловий норма.
9. Услубий норма
10. Пунктуацион норма.¹

Адабий норманинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий норманинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ шоир - бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий норманинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил нормасини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил нормаси ва адабий норма муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олинганга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил нормаси, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари-нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил нормасига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил нормасидаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил нормасини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил нормаси системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истеъмолдан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил нормаси системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим.

Нутқ маданияти адабий нормани маълум мақсад билан, аниғи маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганайди. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг норматив системасини баҳолайди

³ Т.Қудратов. Ўша асар, 40-бет.

¹ Қаранг: Р.Қўнғуров ва бошқалар. Ўша асар, 38-бет

ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига онгли аралашади.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда сўзлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қоидаларини мукаммал билгани ҳолда, айниқса, бадиий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевидениени кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шуғулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Адабий тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва унинг нормаларини шунчаки қизиқиш, ёки у билан номигагина шуғулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар - сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқатидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ҳодисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни, жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг кўлига ёш авлодни, яъни ўз келажакини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти деганда нимани тушунасиз?
2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
3. Адабий норма нима? У нимага асосланади?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

Таянч тушунчалар

1. Морфема - (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англлатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги) (ўзак морфема, аффиксал морфема).

2. Жаргон - (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

3. Узус-бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички нормаларини ҳам ўз ичига олади.¹

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар, 36-бет.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ҳозирги замон ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, орфоэпик ҳамда орфографик, имловий нормаларининг нисбатан мукамал шаклланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек тили энг бой, энг тараққий этган тиллардан бири бўлиб, ўз шаклланиш, ривожланиш тарихига эга.

Ўзбек адабий тили олимлар, зиёлилар, адибларнинг, оғзаки ва ёзма адабиётнинг асосий ижодкорлари бўлган халқимизнинг асрлар оша машаққатли меҳнати, тилга сайқал бериши, уни чуқур ўрганиши борасидаги хизматлари эвазига туркий тиллар оиласида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу тилда жуда кўп ўлмас бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилди. Бу ҳам ўзбек тилининг маданий тиллар қаторидан ўрин олишини таъминлади.

Қадимдан маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув куролидир. Бу курол қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаради: у ёки бу халқ тарихи ёки умуман воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга еткази, кишилар онгига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, у билим бериш ёки билим олиш куроли ҳамдир.

Ана шундай қатор вазифаларни бажарувчи ҳамда функционал имконияти янада ортиб бораётган бу куролнинг - ўзбек адабий тилининг ишлатилиши, унинг қай даражада сайқал топганлиги, ўткирлиги, муайян вазифани бажаришга хосланганлиги, тузилиши, моҳияти билан шаклининг мутаносиблиги, гўзал ва ихчамлиги кабилар унинг қудратли маданий курол эканлигини кўрсатади. Куролни яратиш ва унга сайқал бериш эса шу тилга мансуб бўлган халқ вакилларининг, зиёлилар, адиблар, шу куролни ишлатишга эҳтиёжи бор бўлган барча кишилар ва, ниҳоят, шу иш билан махсус шуғулланувчи мутахассисларнинг ишидир.

Навоий айтганидек: «Тил шунча шарафи билан нутқнинг куролидир...».¹

Дарҳақиқат, нутқ - бу тил деб аталмиш ноёб куролдан фойдаланиш жараёни. Демак нутқий жараён – тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараённи амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма хунарлар ичида сўз хунари – нотиқликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма хунардан сўз хунари яхши».²

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гўзал ёки куруқ - қўпол бўлиши мумкин.

Ўткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлини чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги ғоянинг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки ҳунуклиги - ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали этади. Шу сабабли тил

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. -Т. 1983. 72-бет.

² Қобуснома. Т. 1968. 29-бет.

соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», -- дегану энг аввало, тил қуролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун баравар хизмат қиладиган тил - алоқа - аралашув қуроли воситасида гўзал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, кўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, қуруқ нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти – бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилиятидир», - дейди.³

Бундай қобилиятга ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукамал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотикдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади.

Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил бойлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу ўринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги ниҳоятда юқори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турли-туман ифода воситаларига эгаллигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш геминация ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машҳур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Мазза қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг, кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида урғу билан айтилади, шунингдек, сўздаги **о** товуши баъзан эса, кейинги бўғиндаги **а** товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, айтиш сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланади. Кейинги гапдаги «мазза» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд:

- а) грамматик такрор;
- б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно-одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; қоп-қоп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

³ Қаранг: Р.Кўнғуров ва бошқалар. Ўша асар. 8-бет.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, оппоқ тонг яқин (с.с.улом). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-кангул...; ошино-ошно, ошиён-ошён, сен билан – сен ила - сенла, устига - устина, боғин - боғини, кўксин - кўксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди - ёзиб ташлади; ташлаб кетди - ташлаб кетиб қолди; қочди - қочиб қолди; урушди - уришиб берди; қўллади - қўллаб юборди; кулди - кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синекдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истехзо (сарказм), муболаға, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинапоялаш, кетма - кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий ўрин алмаштириш (инверсия) кабилар киради.¹

Ўзбек тилида ҳозирги кун нуқтаи назаридан эскирган- тарихий деб баҳоланаётган сўзлар ва турли хил грамматик кўрсаткичлар ҳам борки, улар ҳам тасвирий восита вазифасини ўтайди. Масалан: улус, киром, кишвар, кушод, кулба, кутвол, мавлоно, мажнунвор, мағфират маҳваш каби сўзлар ва - ур (-ар), - мак (-моқ), -дин (-дан), -кай (-а-ди) каби воситалар.²

Кўришиб турибдики, ўзбек тилидаги ҳар бир тил бирлиги, жумладан, товушлар, қўшимчалар, сўзлар ва иборалар, гаплар кўринишлари кабиларнинг ички имкониятлари ранг -барангдир. Тил бирликларидаги ана шу имкониятларнинг кўплиги ва ранг - баранглиги ифода воситаларининг турли-туманлиги тилнинг бойлигини белгилайди. Ўзбек тили ана шундай имкониятларга бой тилдир. Бу имкониятлар шу халқ вакилларининг ҳаммасига баробар хизмат қилади. Бироқ, шунга қарамай, айримларнинг нутқлари бой, айримларнинг нутқлари эса камбағал, куруқ, таъсирсиз, яъни қашшоқ бўлиши мумкин. Тил бойликларидан баҳраманд бўлган ҳолда, ундан нутқ жараёнида моҳирлик билан фойдаланиш ҳам керак. Шундагина тил бойликлари, тилнинг барча имкониятлари нутқда ўз ифодасини топади, ўз имкониятларини намоёниш этади.³

¹ Қаранг: Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожматов, О.Ўлдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бетлар.

² Қаранг: Ё.Тожиев ва бошқалар. Ўша асар, 15–бет.

³ Қаранг: Ё.Тожиев ва бошқалар. Ўша асар, 16–бет.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил деб нимага айтилади?
2. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
3. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
4. Тарихий сўзлар деб қандан сўзларга айтилади?

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН

Нотиқлик маҳорати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан кунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади.

Кишилиқ жамиятининг бирор бир жабҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқида ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабоғида ҳам, хуллас, ҳамма - ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уларни ҳар бир жабҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида - алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади. Нотиқлик санъати тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳолатни қуйидагича учратамиз.

I. Нотиқлик турлари. Нутқ кўринишлари:

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.
8. Илмий-оммабоп нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Ўқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.
3. Оқловчи (адвокат) нутқи.
4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Ўз - ўзини ҳимоя қилиш нутқи.

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик:

1. Мадҳия (юбилей ёки мақтов нутқи).
- Таъзия (мотам) нутқи.
- Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиқлик:

1. Хутба.
2. Ваъз.¹

Нотиқлик санъати тур ва кўринишлари жиҳатидан ана шундай шаклларда намоён бўлади. Бироқ бу тасниф нотиқлик санъатининг бутун борлигини ҳар томонлама акс эттиради, деган гап эмас. Чунки, нотиқлик санъати ҳам борлик билан ҳамнафас яшайди, замон талабига мослашади, не-не янги кўринишларни вужудга келтиради ва б.

Кўплаб фанларнинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон (Греция) нотиқлик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиқлигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиқлик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг (эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли дostonларидан олиш мумкин.

Гомер дostonлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиқлар бўлганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йўл-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотиқларнинг нотиқлик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиқлик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исмли сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиқлик санъати ўша даврларда ёки худди ҳарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий - сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, кўрилаётган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиқлик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиқлик санъати ҳар бир фуқаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фуқаролар оммаси нотиқлик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз - ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев, Нотиқлик санъати асослари. -Т. 1982. 7-бет.

фарзандларини болалик чоғиданоқ шу мўътабар санъат билан қуроллантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиклик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз - ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиклик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлик демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Гап шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси қулдорликдан иборат эди. Эркин фуқаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар қуллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фуқаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

Юнонистонда нотиклик санъатини эгаллашга бўлган эҳтиёж кучайса-кучайганки, асло сусаймаган. Шу боис қадимги Грецияда бу санъат юксак даражада тараққий этди, жаҳонга машҳур нотиклар етишиб чиқди.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиклик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, ҳимояланувчи ҳам - ҳар бири ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун қурашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиклик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг мантиқий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ўшанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотик бўлган рақибларининг тазйиқига дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қоидаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиклардан ёрдамчи олишга руҳсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотикларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи **синегория** деб аталарди. Бора-бора эса ана шу **синегорлар** тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми бўлган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чиқдики, бу маънода синегорлар институти чинакамига ижобий, демократик роль ўйнади, деб айтиш мумкин.¹

Синегорлар нотиклик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиклар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиклар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиклиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бугина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасигача ўрганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатига оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиклиги тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 66-бет.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.²

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам ҳимоя қилган бўлсалар, логографлар кўпроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сўзлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиқлик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар бўлганлар. Чунки улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотиқ сифатида ўз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиқлар нутқига ўрганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зеҳни ўткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.³

Афина тупроғида нотиқлик санъатига жуда қизиқиш натижасида унинг янги-янги кўринишлари юзага кела бошлади. Ана шулардан бири эпидейктик нотиқлик, яъни тантанали нотиқликдир.

Маълумки, шу давргача маълум бўлган нотиқлик кўринишлари муайян амалий эҳтиёж учун хизмат қиларди. Эпидейктик (тантанали) нутқ кўриниши эса нотиқлик санъатига бўлган катта қизиқишнинг маҳсули бўлиб, фақатгина суханпардозлик мақсадини кўзда тутарди. Бундай нутқдан кўзланган мақсад ўз нотиқлик маҳоратини намойиш этиш, нотиқлик санъатининг барча имкониятларини ишга солиб, тингловчиларга эстетик завқ бағишлашдан иборат эди.

Эпидейктик нутқ мавзуйига кўра турлича эди. Масалан; худолар ҳақидаги афсоналар, халқ қаҳрамонлари (Ахилл, Геракл ва ҳ.к.) мадҳияси, машҳур кишилар ҳаётига оид маълумотлар (Гомер, Аристид) ва б.

Тантанали нутқ матнлари шу қадар гўзал, силлиқ, бадий ва лисоний безакларга бой ҳолда тузилардики, уларни сўзга уста нотиқ оғзидан эшитиш эмас, ўқиб чиқишнинг ўзи ҳам катта завқ- шавқ берарди. Истеъдодли нотиқ бутунлай бадий ўқишга киришиб ажойиб, моҳирона ижрочига айланиб кетар ва тингловчиларга чиндан ҳам эстетик ҳузур бағишларди. Шу нуқтаи назардан қараганда Афина нотиқлигининг эпидейктик кўриниши ўз ижтимоий мавқеига кўра бадий – эстетик ижод характериға мойилроқ эди. Қолаверса, умуман ёзма адабиётнинг пайдо бўлишида нотиқлик санъатининг роли жуда катта бўлганидек, нафис адабиётнинг гўзал лирик шакллари юзага келишида ҳам эпидейктик нотиқликнинг таъсири катта бўлган.

² Қаранг: Ўша асар. 67-бет.

³ Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 67-бет.

Шундай қилиб, Юнонистонда нотиклик санъати юксак даражада тараққий этди. Юнонистон - жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзга кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорта матни ҳам бизга қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзга кўринган нотик бўлганлиги хақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг соддалиги, самимийлиги билан, тингловчилар руҳиятини эътиборга олганлиги билан характерланарди.¹

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, ўз ҳимоясидаги айбланувчиларга нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигига хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклга солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишга уста эдики, бу нутқ фақат ўша сўзловчигагина хос бўларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеликни содда, жонли, қизиқарли шаклда ҳикоя қилишга уста эди. Унинг нотиклик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.¹

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотикларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизгача 384 - йилда туғилиб, 322 - йилда вафот этган. У дастлаб ўзини ҳимоя қилувчи суд нотиғи сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиклик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда титраб турган. Маълумотларга қараганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз қирғоғида нутқ сўзларди ва тўлқин шовқин - суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан қутулиш учун шифтга қилишни шундай илдирадиди, унинг ўткир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган.² Тинимсиз меҳнат туфайли у машҳур нотик бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

Демосфендан кейин ўзининг нотиклик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиклик санъати назарияси - «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев А.Солиев. Нотиклик маҳорати. -Т. 1984. 17-бет.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 18 – бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 19 – бет.

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамойиллар таҳлили.
2. Нотиқ учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.
3. Нотиқ нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотиқ услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотиқ нутқи услубининг лаёқатлилиги унинг аниқлиги билан белгиланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотиқ ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиқлар нутқида эпитет, ўхшатиш, метафора ва бошқаларнинг ўринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.³

Рим нотиқлик санъати юнон нотиқлик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиқлик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотиқликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: **суд нотиқлиги** - оқловчи ва қораловчи, **сиёсий нотиқлик**, **мақтов нотиқлиги**. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиқлик санъатини ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув - машқ нотиқлиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди.

Римлик нотиқлардан бири эрамиздан илгари III - II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Като** ёки **Катондир**. Катон нотиқ сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиқлар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотиқ **Цицерон** эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиқлиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорта ҳам яхши нотиқ бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиқлик санъатининг назарияси ҳаёт тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда қўшиб олиб борилди. У нотиқлик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқибгина қолмай, ўз нотиқлик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этди. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотиқ қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотиқнинг ўзига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотиқ ўз нутқида олға суриладиган фикрга тўла ишонч ҳосил қилиши лозим.
2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.
3. Материални тўплаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.

³ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 20 – бет.

4. Материални тўғри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.

5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотик ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тингловчисини жалб этолмайди.¹

Цицероннинг нотиклик санъати назарияси ва тарихига оид учта асари маълум: «Нотиклик ҳақида», «Нотик» ва «Брут» (ёки «Таниқли нотиклар ҳақида»)².

Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири **Квинтилиандир**. Марк Фабий Квинтилиан нотиклик санъатида йирик нотик ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига қўшилган ҳолда, ҳамма нотик биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади.¹ Шунингдек, у нотик ахлоқий олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиклик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиклик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиклик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотикларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сўзга чечан, бадий дидли кишиларни кадрлаб келган. Ўша даврда нотиклик санъати - **воизлик**, нотиклар - **воиз**, нутқ эса **ваъз** деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарила олди. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Қошғарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улуғ сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида **Уйғониш даври** деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан раванқ топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чикди. Воизликни кадрловчи фикрлар вужудга келди.²

Ўрта Осиёнинггина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг машҳур мутафаккири **Абу Наср Форобий** ҳам IX-X асрларда-иктисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукаммал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк инсондир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида чуқур фикр юритган Форобий мантиқ илми хусусида шундай дейди: мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев Ўша асар. 22 – бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 23 – бет.

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 – бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 – бет.

ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.³

Форобий ахлоқли кишиларнинг ўн икки муҳим сифатини кўрсатади ва шундан бешинчиси сифатида нотиклик ҳақида гапириб: «сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин», - дейди. Форобийнинг чиройли, тартибли, таъсирчан қилиб сўзлаш масалалари ҳақидаги баъзи мулоҳазалари риторика, поэтикага оид асарларида учрайди. Форобийнинг ўзи эса, манбаларда зикр этилишича, ширин сўз, ҳозир - жавоб, ҳар қандай қийин масалани ҳам бир зумда ҳал этиб берувчи файласуф - нотик бўлган.¹

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида ғоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиклик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва ҳунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиклик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга.²

Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари-нотикликни аъло деб билади. У нотикликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, ўрганишдир», дейди.

Иккинчидан, нутқнинг гўзал бўлсин, - дейди. «Сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзнинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Тўртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни яхши ўрганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», - дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йўл топа билишдир, деб билади муаллиф ва «агар кўнгилларга севимли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», - дейди.³

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам

³ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев Ўша асар. 25-бет.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 26-бет

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 28-бет

³ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 29-бет

қадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради:

Тўтию шорик агар нотикдурур,
Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насихат аҳли ва воизлар зикрида» деб атайди ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.¹

Навоий воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ - мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни хушёрликка чақирishi - уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин, тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидку садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган бўлиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри ғам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши дардларидан фориг бўлиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бўшлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астрономия) риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавохир ут - тафсир», каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма - қўл ўқиб келинмоқда.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Ҳусайн воизни муносиб кўрганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийнинг дафн

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда ваъз айтган Ҳусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хўжа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам атрофлича фикр билдиради.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг ўз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Ҷаззолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Ҷаззолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насихат айтади. У воизнинг тили – нутқига, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл: бирламчи-сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакаллуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такаллуф қилувчиларга ғазаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакаллуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан ғафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат, нотикнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиклар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зўр берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Воизни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётий ва ибратли ҳикоятлар ва байту ғазаллар билан омихта гапиришдир. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Нотиклар деб кимларга айтилади?
2. Нотикликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотикликнинг воизликдан қандай фарқи бор?

Таянч тушунчалар

Академик нотиклик - илмий услубдаги нутқ.

Синегор - суд нотиклиги.

Сухандонлик - нотиклик сирларидан баҳрамандлик.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 34-бет.

НУТҚНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтилмоқчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тўлиқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ олдида маълум талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, аниқ, чиройли ва мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. Нутқнинг тўғрилиги. «Тўғрилиқ деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,- нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шарти сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган нормасига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий ва грамматик нормаларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантиқийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга - урғу ва грамматик нормага қаттиқ амал қилишни талаб қилади. Сўзлардаги урғунинг кўчиши билан маънонинг ҳам ўзгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сўзи. Бу сўзни алоҳида урғусиз олиб қараганда, унинг қандай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат урғу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида урғу биринчи бўғинга тушганда, ҳаракат, олма каби охириги бўғинга тушганда эса меванинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сўзлар анчагина. Масалан, ҳозир - ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз - ўқувчимиз сўзларининг маъноси ҳам фақатгина урғу ёрдамида ойдинлашади.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган урғу, яъни мантиқий (логик) урғунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маъно алоҳида назарда тутилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз алоҳида урғу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзди гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги назарга олиниб, бу гапдаги сўзларнинг ҳар учаласидан бирига урғу туша олади. Бундай ўринларда мантиқий урғу маънони такидлаш учун керак.

Лекин шундай ҳолатлар ҳам борки, бўғин урғусида бўлгани каби мантиқий урғуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки бунда хатога йўл қўйилса, назарда тутилган маъно англашилмай қолиши мумкин. Демак, нутқни тўғри ифодалаш учун ҳам сўз урғусининг, ҳам мантиқий урғунинг тўғри ишлатилишига амал қилишимиз зарурдир.

Грамматик нормага риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишиқ

¹ В.Г.Костомаров Культура речи и стиль. – М. 1960, 24-бет.

кўшимчаларини ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Тилимизда морфологик, синтактик чалкашликлар тез-тез учраб туради. Кўпчилик ҳолатларда келишик кўшимчалари фарқланмасдан ишлатилади. Бу эса баъзан мазмунда хатоликка олиб келиши мумкин: Умрини тоғларда ўтказган одамнинг табиат тилини билмайди, дейиш қийин. («Қишлоқ ҳақиқати»). Тилимизнинг мохир билимдони А.Қаҳҳор ҳам қаратқич ва тушум келишигининг баъзан фарқланмай ишлатилишидан ўзининг «Санъаткор» ҳикоясида асар қаҳрамонининг саводсизлигини фош этишда усталик билан фойдаланади: Пожарний «гугуртни ерга ташламанг», деди. Режиссёримиз эса «гугуртнинг ерга ташламанг», деди.¹

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шакллари танлаш ва уларни жой - жойида ишлатиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. Нутқнинг аниқлиги. – нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим фазилатларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Ҷарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шарти деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди», - деган, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билмасанг, кушга ўхшайсан...», дейди.² Яна «Шундай кишини нотик (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предметининг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотик ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга хос сўзлар танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотик ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Кўпинча бунга бир-бирига яқин нарсаларни англатувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Кўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади.¹

Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган мавжудликнинг нарсалар, ходисалар доираси

¹ Қаранг: Р.Кўнгулов ва б. Ўша асар. 52-бет.

² Қаранг: Р.Кўнгулов ва б. Ўша асар 53-бет.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 55-бет.

билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг нарса ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотик ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш орқасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан).²

Кўринадик, сўзловчи **на** юкламасининг нутқдаги маъноси - ма бўлишсизлик қўшимчаси аниқланган маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлишли шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий фазилятларидан бири бўлиб, у моддий борлик билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг аниқланган маъноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдида келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб -ҳунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.¹

3. Нутқнинг тозалиги. Нутқнинг тозалиги деганда энг аввало, унинг адабий тилнинг лисоний нормасига мувофиқ келиш - келмаслиги тушунилади. Дарҳақиқат, яхши, тоза нутқ ҳозирги ўзбек адабий тили талабларига мос ҳолда тузилган бўлиши, турли тил, ғайриадабий тил элементларидан ҳоли бўлиши керак.² Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар ҳалақит беради:

1. Маҳаллий диалект ва шеваарга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси.

2. Ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

3. Жаргонлар.

4. Вульгаризмлар.

5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.

6. Канцеляризмлар.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар 56-57 – бет.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 58-бет.

² Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 50-бет.

Санаб ўтилганлардан ўринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадиий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий нормалар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.³ Ўз шеvasига хос бўлган тил воситаларини нутққа ўринсиз олиб кириш нутқни бузади. Лекин диалектизм ва варваризмлар бадиий асар тилида маълум бадиий - эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмларга мурожаат қилиши ҳатто зарурдир.⁴ Масалан: «Ёшулли, сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манғлайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориал колоритни беришга хизмат қилаётган бўлса, қуйидаги мисолда варваризмлар - чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган. «Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин (Т.Малик).

Лаҳжавий сўзларнинг бадиий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганида адабий тилда варианты йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва ўз ўрнида унга изоҳ берилса, ўринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун қавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, баъзи ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намойиш этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим каби. Кейинги пайтларда нутқимизда мана шундай сўзларнинг кўпайгани жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, бадиий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзларнинг маъносига эътибор бериш ва бошқалар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ нормаларига тўғри келмайдиган: кишини сўкишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, кўпол, жоҳил киши эканлигини кўрсатади. Бадиий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

- Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марта чақиришим керакми?! (Т.Малик).

³ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 50-бет.

⁴ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар. 60-бет.

Паразит сўзлар деб аталувчи луғавий бирликлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотикнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни кўшиб гапиради.

«Шарифбой ёстикдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

- Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий бўлган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқида, бадиий адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қахҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» бирликлар сийқаси чиққан бўлиб, улар ижтимоий ҳодисаларни ифодалашга мослашган, бу ўринда эса нобопдир.¹

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари бўлган тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади. Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қуйидаги мисолга эътибор қилинг «Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажарадилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етяпти, ҳатто хато фикр ифодаланаёпти.²

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, ўзига хос маънонигина ифодалаш зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирликларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчиллик бўлишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма кўринишларига нисбатан

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 53-бет.

² Р.Қўнғуров ва б. Ўша асар, 56-бет.

қўллаб бўлмайди. Масалан: илмий ва бадиий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилинишини кўриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчилликда баён қилинади.

Бадиий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданига узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади.. Бу нарса гўё мантикий изчилликка путур етказгандай кўринса-да, аслида ундай эмас. Бадиий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг қамровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантикқа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантикийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривожини изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,

Сўз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.

(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинishi лозим. Яъни, бунда нотик тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, нутқининг қандай қабул қилаётганигача назорат қилиши зарурдир. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга тўлиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгиланади. Хўш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушунмоқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиклар олдида қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиклик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, иложи бўлса, нутқ сал олдинроқ тугатилса, айни муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина куруқ расмиятчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа мустаҳкамланади. Нотиқ фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонарли ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, такрор ва адабий кўчимларнинг ҳам роли каттадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақоллардан, маталлар, ҳикматли сўз ва иборалардан, айниқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпиграф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгалайди. «Осмон йироқ - ер каттик» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали бўлишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очик, равон ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва қойил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айна вақтда тушунилиши қийин бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган.¹

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида хайкалтарошдек ғадир-будур мармарни ишлаб, жонли инсон яратиши керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи қулёзмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган, бир сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади».

¹ Т.Кудратов. Ўша асар, 75-бет.

Кўринадикки, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, нормага мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

Нутқ фаолиятида муаллиф ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушунарли қилиб ифодалайдиган сўзларни, сўз бирикмаларни, гапларни, топишга, танлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб, «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу синтактик қурилма матнининг мақсадга мувофиқ тузилганини сезиши, шунга мувофиқ иш олиб бориши лозим. Норма ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликдаги ҳаракати нутқ маданиятини мукамаллаштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари деганда нимани тушунаси?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз?
4. Нутқнинг аниқлигига қандай йўллар билан эришилади?
5. Нутқнинг мантиқийлиги деб нимага айтилади?
6. Мантиқийлик нимага асосланади?
7. Таъсирчанлик деб нимага айтилади?
8. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
9. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги деб, нимага айтилади?

Таянч тушунчалар:

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Коммуникация – (лот. communicatio – хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари орқали берилиши, хабар қилиниши.

ТИЛ ВА НУТҚ. НУТҚ ОДОБИ. ТИЛ ВА МАДАНИЯТ

Тил – алоқа қуроли, тил - ҳаёт кўзгуси, тил – маънавият белгиси. Инсонни ҳайвонот оламидан ажратиб, уни коинот сарварига ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Қадимги исломий манбаларда айтилишича, бани башарнинг яратувчиси Тангри таолонинг бир оғиз «бўл» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таъриф тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиздир. Улуғ Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий - маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида тил ва нутқ муносабатини шундай изоҳлайди; «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир».

Демак, тил ҳар қанча зўр бўлмасин, у нутқ учун қурол сифатида хизмат қиларкан. Унинг куч-қудрати нутқ жараёнида намоён бўлар экан. Агар тил ўқ бўлса, нутқ камондир. Ўқнинг қудрати камоннинг қобилятига ҳам боғлиқ. Камон қанчалик мустаҳкам бўлса, мўлжалга бехато урадиган бўлса, тилнинг, яъни ўқнинг қудрати шунчалик яққолроқ намоён бўлади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма хунардан сўз хунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў - эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ҷарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ - қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади.» Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапириши, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиклик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин.

Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимға осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,-

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида фахрланиб сўзламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Султон Хусайн Бойқаронинг ўзи улуғ шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра Хусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир куни малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазога маҳкум бўлади. Мушкулни фақат сизнинг тadbиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», -- дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Хусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвигулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?

Хусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеърини саволга шеърини жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимида киришишибди.

Тил ва нутқ бир - бирига боғлиқ ҳодисалар экан, уларни бир-биридан ажратиш қараш асоссиздир. Тил нутқ учун «ҳам ашёдир» имкониятдир: нутқ эса воқелиқдир. Яъни нутқ тил материали асосида ташкил топади. Жамоа аъзолари учун умумийдир. Тил руҳий ва моддий материалдан иборатдир.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари руҳий материал ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимида намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онгда сақланиши билан боғлиқдир.. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи мавжуд товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қоидалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, миямида китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр туғилди, дейлик. Уни қуйидаги савол кўрнишида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз сен, китоб, қаер, ол лексемаларидан; -ни, -дан, -динг морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан - қоидасидан фойдаландик. Бу гапни айтиш жараёнида онгимиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шаклларига айланди ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракати сабабли пайдо бўлади. Нутқ икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг оғиз очмасдан, гапирмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, ўйлаши ички нутққа мисол бўлади. Ўпкадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тилга тегишли бирликларни маълум вақт бўлагида бир-бирига қўшади, ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз шакллари, сўз бирикмалари, сўз тартиби ва гаплардан ташкил топади.¹

Нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир.

Кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима? Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий нормадаги ифодалар билан етказиш тушунилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, адабий тил нормаларини мукамал билиши лозим. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшлиқдан онгли машқлар қилиш, тилнинг луғат бойлигини эгаллаш, бу борада нутқи ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун энг яхши намуна ўқитувчи нутқидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ўзида ҳис этиб туриши, ўз нутқида ҳеч вақт одоб-ахлоқ, нутқ маданияти нормаларидан чиқмаслиги лозим.²

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг аҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битта салом билан бешта нарсага - ўзини енгил сезиш, шон - шуҳрат топиш, қут-баракали, илмли бўлиш ва ниҳоят узок умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўп. Аммо саломлашиш, салом беришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Афсуски, кейинги чоракам бир аср мобайнида ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизни ҳам унутиб юбораёздик.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Сўз боши -- салом», деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумлалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади.

¹ Қаранг: Т.Қудратов. Ўша асар, 20-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 77-бет.

Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Ўқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун ўрناқдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун узр сўраш ўз ғурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ўқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни англатадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Ўқитувчи топшириқни яхши ўтаган ўқувчиларни «офарин», «баракалла», «рахмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши мумкин.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

Тил дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, асосий эътибор унинг кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Республикамизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар қандай мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

¹ Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати, Фарғона 1997, 27 – бет.

Такрорлаш учун саволлар:

Тил, қандай ҳодиса?

Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?

Нутқ одоби деганда нимани тушунасиш?

Нутқий этикет деганда нимани тушунасиш?

Таянч тушунчалар

Одоб - муомалада ўзини тута билиш.

Нутқ одоби - адабий нормадаги нутқ.

Сўз - маъно ифодаловчи нутқ бирлиги.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА СТИЛИСТИКА

Стилистиканинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Стилистика меъёрларни шакллантириш, машҳур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки стилистик меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда қадимги давр файласуфи Аристотельнинг «Поэтика» ва ўзбек классик шоири Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодалайдиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни ғализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, бўлар - бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли - ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказди.¹ Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
(Саъдий Шерозий)

ёки

Сўз жою вақтига бўлар экан мос,
Сеҳру афсун учун у бўлар асос.
(Абдурахмон Жомий)

Маълумки, услубият - фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини – материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадиий услуб кабилар.

Худди шу нарсани услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик стилистика учун ҳам айтиш мумкин.

¹ Қаранг: Ё.Тожиев ва б. Ўша асар. 90–93 бетлар.

¹ Қаранг: Ё.Тожиев. ва б. Ўша асар, 91-бет.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик стилистикада ҳам сақланади ва у морфологик стилистика ҳамда синтактик стилистика каби икки кўринишда бўлади.

Грамматика сўзнинг шакл ёки синтактик қурилманинг луғавий ва грамматик маъноларини ўрганса, грамматик, стилистика уларнинг қўшимча - экспрессив маъноларини, вазифавий хусусиятларини ўрганади.

Грамматика билан стилистика биргаликда фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодаланишини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам ўрганади.

Грамматик стилистиканинг бир қисми бўлган морфологик стилистика ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг стилистик хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек тилида аффикслар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: **шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отга минди // отни минди; савлатли // савлатдор // басавлат...** каби.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи **-га** ҳозирги тилимизда **-ка, -қа** вариантларида учраса, эски ўзбек тилида **-га (борарга - қилурга, сўрарга)** кўринишда учрайди. Феъллардаги **-гиз** кўрсаткичи **-киз, -гиз, -қиз; -каз; -газ** ва ҳатто, баъзан **-кар (ўткар, еткар)** вариантларида учрайди.¹

Бундан ташқари, бир келишик қўшимчаси ўрнида иккинчи келишик қўшимчаси қўлланади ва икки хил синтактик қурилма ҳосил қилади. Бу ҳодиса ҳозирда морфологик стилистиканинг текшириш объекти сифатида қаралмоқда. Ҳар ҳолда ўзбек тилида **шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири** типдаги қўлланишларда гўё **-ли** аффикси билан **-дан** аффикси ёки **-дан** аффикси билан **-нинг** аффикси синоним сифатида қўлланаётган бўлса ҳам, бошқача айтганда, гап гўё **-ли -дан**, ва **-нинг** аффиксларининг стилистик хусусиятлари ҳақида бораётган бўлса ҳам аслида бундай ҳолатлар синтактик стилистиканинг текшириш объекти бўлиши керак. Чунки улар фақат шундай синтактик қурилмалар, шундай қуршовлардагина шу ҳолатда ишлатилади: бу ўринда лисоний бирликлар яхлит холида ўзаро муносабатда бўлади. Қуйидаги ҳолатда ҳам шу ҳодисани кузатиш мумкин: **Пул бериб дафтар, қалам олиб келишга буюрди (келишни буюрди); Барча керакли адабиётларни кўриб чиқишга // чиқишни тавсия қиламан;** Баъзан бундай қурилмаларда синтактик шакл ўрнида аналитик шаклни ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди: **Ўз қарашларини гапирди // ўз қарашлари ҳақида гапирди; Ҳар ким ўз дардини гапирди // ҳар ким ўз дарди тўғрисида гапирди** каби.²

Маълумки, бундай қурилмаларнинг ҳар бири стилистик жихатдан бир-бирдан фарқ қилади ва синтактик стилистика буларнинг ўзига хос

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 90-бет.

² Қаранг: Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 97-бет.

хусусиятлари ҳамда имкониятларини талқин қилиб бериши, ҳар бирининг қайси нутқ услубига хосланганлигини ажратиб бериши лозим. Жумладан, синтактик шакл иштирок этган ҳолатлар жонли сўзлашув нутқи учун хосланган бўлиб, аналитик шакл иштирок этган ҳолатлар публицистик, расмий нутқ услубларига хослангандир.

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қўш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортикчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: **тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ўн йиллар ўтди. 6 та ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни** каби қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичкинагина типига қўллашларида –**гина**, солиниб бўлинди қўлланишидаги –**ин**, ичилиб қўйилди типига қўлланишларда олдинги сўздаги –**ил**, то мактабгача қўлланишида **то** элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда **қишлоғи, калима сўзлари, ўн йиллар ўтди, олтита ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни** бирикмаларида –лар аффикси ортикча ишлатилган ва нутқда ғализлик туғдирган.

Ҳар бир далилларни бирикмасида **ҳар бир** белгилаш олмошининг ишлатилиши –лар қўшимчасининг қўлланишига йўл қўймайди ва аксинча. Чунки **ҳар бир** олмоши миқдорни чегаралаб, умумдан ажратишни, яқкаликни билдиради, яъни кўпдан бирни ажратади, -лар аффикси эса, кўплик кўрсаткичи. Шунинг учун **ҳар бир** олмоши ишлатилган ўринда –лар аффикси ва –лар ишлатилган ўринда **ҳар бир** олмошини ишлатиш ўзини оқламайди.¹

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортикчалик туғдиравермайди. Баъзан жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни равон қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: Улуғ айём кунлари; шунча йил туз - намак бўлдик; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типига қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кун, беш сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, **улуғ айём кунлари** бирикмасида **айём** сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, **бир калима сўз** бирикмасида калима сўзи **сўз** лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лўнда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак

¹ Ё.Тожиев ва б. Ўша асар, 93 - бет.

қўлланишида эса ўзбек тилида, оғзаки нутқда кўп учрайдиган нон - пон, чой - пой типигаги ҳолатни кузатамиз.

Бундан ташқари, бу қўлланишда **туз - намакнинг** ибора ҳолига келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлдик бирикмалари ифодалаган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.¹

Қуйидаги мисолга эътибор қилайлик: Бирлари мўлтонинома хийлағар, бирларидир гавсифату гавда ҳар (Муқимий). Бу мисолдаги **бирлари** сўзи таркибидаги –лар аффикси гўё ортиқчадек. Чунки бир сонидан кейин кўпликни билдирувчи –лар кўрсаткичи, одатда, ишлатилмайди. Бироқ шоир бу ўринда стилистик мақсадда жуда ўринли фойдаланган (-лар аффиксини кинояни ифодалаш учун унга янги вазифа юклаб ишлатган). Шунингдек, нутқимизда (асосан, оғзаки нутқда) **келинглар** ўрнида **келингизлар, ҳорманглар** ўрнида **ҳормангизлар** типига қўллашлар учрайди. Бундай ўринда ҳам –лар ва –из кўрсаткичларини плеонастик тарзда қўллаш ўзини оқлайди. Чунки бунда ҳурмат маъноси бироз бўрттириб берилган, сўзловчининг субъектив муносабати, ҳолати, ҳатто хурсандлиги, самимийлиги, ҳеч бўлмаганда ўзини шундай қилиб кўрсатмоқчи бўлганлиги ёки, қолаверса, ўзини ширинсухан қилиб кўрсатмоқчилиги ифодаланган бўлади. Мисоллар: - Келишдилар, таксир, кирсинларми? Ўғил ўстириш бу турда бўлмас: у тиласин - тиламасин шартта - шартта тилаганингизча қилингизда, қараб тура берингиз, Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

- Сўзлай берингиз! – деди... (А.Қодирий).²

Келтирилган мисоллардаги **қилингиз - да, сўзлай берингиз** сўзларидаги –из кўрсаткичига аслида эҳтиёж йўқдек. Чунки ҳурмат маъноси **кечиринг, сўзланг** сўзларидаги –инг аффикси воситасида ифодаланган. Ёзувчи эса ўша ҳурматни янада бўрттириш учун бу шакл кетидан яна –из кўрсаткичини қўллаган ва ўз фикрини, ўз муносабатини янада аниқроқ ифодалаган.

Ўзбек тилида, умуман олганда, **-лар** аффикси турли - туман маъноларни ифодалаб келади. **Бошларим оғриди. Самарқандларга олиб бордим, Шунчалар куттирасизми?** тарзидаги қўлланишларда ҳам буни кузатиш мумкин.

Грамматик стилистикада айрим грамматик шаклларнинг ўрнини алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёрда ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир стилистик мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўмрайишиданми кўркдингиз (Ойбек); боринглар -- борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди - борган эдими,

¹ Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 94-бет.

² Ё.Тожиёв ва б. Ўша асар, 94-бет.

айтиб эдимми -- айтибми эдим; даданг уйдаларми-даданг уйдадилар; айтмабмидим - айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Келтирилган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда –ми юкламаси аслида, адабий меъёрга кўра, **англадинг** ва **қўркдингиз** сўзларига кўшилиб келиши керак эди: англадингми, қўркдингизми типиди. Аммо ёзувчи бу шаклни олдинги сўзга кўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда –инг ва –лар аффиксларининг ўрнини алмаштириш ҳурмат ёки ҳурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганми эди – борган эдими типидаги кўлланишларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлилик, жўнлик, тасвирийлик ўз ифодасини топган.¹

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар стилистикасини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ кўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил ғализликлардан халос этади.

Нутқда бир хилликдан қочиш, таъсирчанликни таъминлаш, нутққа экспрессив-стилистик бўёқ бериш, ҳар бир услубнинг ўзига хослигига эътибор бериш ва уни таъминлаш, грамматик синонимлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш ҳам стилистиканинг диққат марказида бўлсагина амалга ошади.²

Хуллас, тилимизда ишлатилаётган грамматик шакллар плеоназмни, нутқда ортикчаликни туғдирса ҳам, агар улардан маълум бир мақсадда тўғри фойдаланилса, ортикчалик умуман сезилмайди. Аксинча, бундай кўллаш нутқ таъсирчанлигини оширади, нутқ аниқлиги, ифодалилигини таъминлайди, у тасвирий восита вазифасини бажаради.

Шунингдек, айрим грамматик шаклларни адабий меъёردа белгиланганидан (одатдагидан) бошқачароқ кўллаш, маълум бир нутқ стилининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб кўллаш нутқнинг бузилишига олиб келмай, балки нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди, экспрессивлигини оширади, ҳатто характер яратиш учун ҳам хизмат қилади. Аммо бундан бошқачароқ кўллаш у ёки бу услубнинг ўзига хос стилистик меъёрлари тақозо этган даражада бўлсагина ўзини оқлайди. Масалан, **қора, ора, менга** сўзларини фақат шеърятдагина қаро, аро, манго типиди кўллаш, - ур, -мак каби шаклларни ҳам фақат шеърятдагина, поэтик стилдагина ишлатиш ана шундай натижа бериши мумкин.¹

¹ Ё.Тожиев ва б. Ўша асар, 96-бет.

² Ё.Тожиев ва б. Ўша асар, 97-бет

¹ Ё.Тожиев ва б. Ўша асар, 98-бет

Такрорлаш учун саволлар

Услубият деганда нимани тушунасиш?
Грамматик стилистика нима?

Таянч тушунчалар

Стилистика - адабий тил услуби,
Қўшимча - шакл ва сўз ўзгартирувчи ҳамда ясовчи аффикс.

НУТҚ ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Республикамиз ўз мустақиллигига, она тилимиз эса Давлат тили мақомига эришган бугунги кунда турли фанлар, жумладан, ўзбек тилшунослиги олдида янгидан-янги вазифалар кўндаланг бўлмоқда.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий-техник туб ўзгаришлар даврида янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Жумладан, Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатиб келинган қатор лексемалар янги маънолар касб этмоқда. Шу боисдан лексикология, хусусан, терминология олдида қатор муҳим масалаларни ечиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммога айланди. Шунинг учун она тилимизнинг турли терминологик тизимларини янада теранроқ тадқиқ этиш, уларни терминологиянинг хилма-хил масалалари бўйича атрофлича тадқиқ қилиш, бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Қайд этиш лозимки, ўзбек тилшунослигида У.Турсунов, С.Иброҳимов, Ш.Шоабдураҳмонов, О.Усмонов, Н.Маматов, Р.Дониёров, Х.Жамолхонов, Н.Қосимов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, З.Мираҳмудова каби юзлаб олимларнинг монография, диссертация ва луғатлари, кўплаб мақолалари юзага келган. Шунга қарамай, яна қатор терминологик тизимлар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ҳозирги шароитда ижтимоий ҳалтнинг ҳамма жабҳаларида янгича фикр юритилмоқда. Жумладан, янгича фикрлаш тамойили ижтимоий фанларни тўла қамраб олди, чунки унинг оқибати жамиятда инсон ҳалтига, келажак тараққилтига, уни қамраб олган оламга тегишлидир. Шунинг учун ҳам кишилар, миллатлар ва давлатлар ўртасидаги муносабатларда биринчи ўринда ижтимоий алоқалар илгари сурилмоқда.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида келажак равнақи учун, албатта, ўз ички ва ташқи силсатида ва иқтисодий алоқаларида ҳам мустақил бўлиши лозим.

Республикамиз мустақил деб эълон қилингандан кейин, бу соҳадаги аҳвол бутунлай ўзгарди. Ташқи иқтисодий алоқалар янада ривожланиб кетди. Дунлнинг жуда кўп мамлакатлари билан хилма-хил алоқаларга кенг йўл очилди. Бу омиллар ўзбек тилида янги-янги терминларни пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу янги терминлар сирасида иқтисодий терминологик тизим ҳам ўзига хос ўринни эгаллаб келмоқда. Шу боисдан фан ва техника тараққилтининг ҳозирги босқичида иқтисодий терминларни ҳам тилшунослик нуқтаи назардан тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Амалий, айниқса, назарий масалаларни ҳал этиш учун иқтисодий терминлар тизимини, уларнинг ясаиш қонунларини, шаклланиш манбаларини, умумтилда қўлланиш доирасини, мазкур тизимда рўй бералтган камчиликларни ва уларни бартараф этиш йўллари аниқлаш каби қатор масалаларини ўрганиш зарурияти пайдо бўлди.

Фаннинг яна бир мақсади ҳозирги ўзбек тилида қўлланиб келиналтган иқтисодий терминларни тўплаш ва тизимлаштиришдан ҳам иборатдир.

Ҳозирги босқичда, яъни юқори савиядаги илмий-техник инқилоб даврида ишлаб чиқариш, фан ва техниканинг барча соҳаларида янгидан-янги нарса, предметлар ва тушунчалар пайдо бўла бошлади. Бу ҳол тил луғат таркибининг салмоқли равишда бойишига олиб келмоқда. Бинобарин, термин муаммоси ҳозирги лексикологиянинг, асосий масалаларидан бири бўлиб қолди. Алоҳида таъкидлаш лозимки, термин ҳамда терминологиянинг у лки бу масаласини ҳал этиш нафақат ишлаб чиқариш, фан ва техниканинг тегишли соҳалари учун балки тилшунослик учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлангандан кейин қатор-қатор матбуот ходимлари, ҳатто айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, кўпдан булн қўлланиб келиналтган ва омма нутқиға сингиб кетган кўплаб терминларни, уларнинг ички мазмунини ўрганмай туриб, янгидан нотўғри ҳосил қилинган лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто «термин», «терминология» кабилар «атама», «атамашунослик» лексемалари билан алмаштириб қўлланадиган б бўлди. Бинобарин, «атама», «атамашунослик» каби тушунчалар умумхарактерда бўлганлиги эътиборга олинмади. Чунки, «атама» дейилганда ономастика (топонимия, антропономия, ойконимия кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади.

Шунга кўра, аввалдан исьтемомда бўлган байналмилал «термин» ва «терминология» лексемаларини қўллашни лозим.

Гарчи, чет эл ва умуман, шўро тилшунослигида термин назарий жиҳатдан нисбатан тўлиқроқ ўрганилган бўлса ҳам унинг таърифи, термин ва термин бўлмаган сўзларнинг бир-биридан фарқланувчи белгилари, терминнинг таркиби (унинг нечта элементдан иборат бўлиши сингари масалалар) ҳали охиригача ўрганилмаган ва ҳал қилинмаган. Бу ҳол тўлалигича ўзбек тилшунослиги ва терминологиясига ҳам тааллуқлидир.

«Термин» тушунчасига юкланган мазмун терминларни умумистеъмолдаги сўздан фарқлаш учун қуйидагича белгиларга асосланади:

1) термин-умумадабий тилнинг махсус вазифа бажарувчи бир тури бўлмиш ишлаб чиқариш, фан ва техника тилига мансуб лисоний бирлик, бир сўз лки бирикмадир;

2) термин-конкрет нарса-предмет, ашл, мавҳум тушунчалар-нинг махсуслаштирилган номидир;

3) термин учун муайян таъриф зарурийдирки, унинг лрдамида тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалаш, тушунчанинг бирини иккинчисидан чегаралаб ажратиш имконини берувчи, айна маҳалда маълум тушунчани муайян таснифий қаторга жойлаштиришга йўл қўювчи, фарқловчи белгиларини равшанроқ кўрсатиш мумкин.

Демак, терминология муайян фаннинг тушунчалар тизими билан ўзаро муносабатда бўлган терминлар жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар тизимига муайян терминлар тизими тўғри келади. Терминологик

тизимлар фан тараққилти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. «Терминлар пайдо бўлиб қолмайди», аксинча, уларнинг зарурияти англаган ҳолда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади». Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айти маъно сақланиб қолаверади. Бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат-эътиборини жалб этиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб боралтган кўп компонентли бирикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилса-да, уларни амалда қўллаш ва лдда сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши даркордир. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қисқартирилиши, бинобарин термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жаралн бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қонун-қоидалар асосида онгли равишда амалга оширилиши лозим.

Таъкидлаш жоизки, терминлар масаласи билан шуғулланган деярли барча олимлар мазкур тушунчанинг таърифини беришга уриниб кўришган. Уларнинг барчасигина эмас, айримларини, ҳам намуна тариқасида келтириб ўтиш кўплаб саҳифани эгаллаган бўларди. Шунинг учун уларни жамулжам этган ҳолда «термин» тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жаралнида ишлатиладиган сўз лхуд бирикмадир.

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланади, аниқроқ қилиб айтганда, касб-ҳунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт-шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб-ҳунар лхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у лки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, иқтисодчиларнинг лзма лки оғзаки нутқида картель, клиринг, товар обороти, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминлар ишлатилиши табиий бир ҳолдир. Ўз-ўзидан алнки, бу хилдаги терминлар иқтисодилтдан узокроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга,

иктисодилт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баб-баравар ишлатилаверади.

Бозор, мол, савдо, савдо-сотиқ, пул, харидор, бозорчи, олиб-сотар, чайфовчи кабилар шулар жумласидандир.

Таъкидлаш лозимки, нафақат иқтисодилт балки фан-техника, ишлаб чиқаришнинг хилма-хил соҳа ва терминлар мажмуи, яъни йиғиндиси терминология деб аталади. Масалан, математика терминологияси, тиббилт терминологияси, иқтисодилт терминологияси ва бошқалар.

Ўзбекистонда кейинги даврларда фан ва техниканинг барча соҳалари ривожланди. Натижада ўзбек тилида фан ва техниканинг барча соҳаларига оид терминлар вужудга келди; ўзлаштирилди, янги терминлар ясалди. Мавжуд терминларнинг кўпчилиги ўзгарди, янгиланди. Бу терминларнинг аксарияти умумадабий тилга ўтиб, оммалашиб кетди ва ҳамма учун тушунарли бўлиб қолди. Ўзбек тилида чиқаётган газеталарга эътибор бериладиган бўлса, уларда водопровод, радио, электр, телевизор, география, геология, биология, троллейбус, трамвай, автобус, шофёр, вокзал каби юзлаб сўзларни учратиш мумкин. Ўзбек тили терминологиясида илгари мавжуд бўлган, кўпроқ араб тилидан ўзлашган жумхурият, мунажжим, муаррих, мунаққид, муаллиф, инкилоб каби сўзларнинг ўрнини рус тилидан ёки у орқали ўзлашган байналмилал сўзлар эгаллади. Кейинги даврда эса яна ўша араб тилидан ўзлашган сўзларни қўллаш кучайди. Бир қатор сўзлар борки, уларни ҳозирги ўқувчилар махсус луғатларсиз тушуна олмайдилар: мунший, қози, додхоҳ, ҳарам, аврапўш, сипоҳсолар, воиз, вомиқ, беҳбуд, бадхў, алфоз, андух, андоза, андиша, асно, афгор, ахбор, афтода, мисқол, муфти, коранда, чоракор, кушбеги, пансод каби. Бу сўзларнинг бир қисми тарихий сўзлар сифатида, бир қисми эскирган сўзлар сифатида ишлатилмоқда.¹

Янги вужудга келган ёки ўзлашаётган атамаларни англамай туриб, қадимда тилимизда кенг қўлланган сўзларнинг маъноларини тушунмай, билмай туриб, ўзаро тўғри фикрлашиш, ўзаро бир-бирини тўғри англаш, ёзилган асарларнинг туб моҳиятидан тўла баҳраманд бўлиш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун ҳам илмий жараёнда, ўқиш - ўқитишда терминларни чуқур билишнинг ҳамда тўғри, ўринли, танлаб қўллай билишнинг, қисқаси, терминология маданиятининг аҳамияти беқиёсдир. Терминларни ўринли-ўринсиз ишлатиш, тушунмаган ҳолда қўллаш, сохта билимдонликни ниқоблаш учун бошқаларга тушунарсиз сўзларга ҳадеб мурожаат қилавериш нутқ маданиятига путур етказди.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминалогик тизимини ташкил этади. Яъни шу соҳа терминалогияси бўлади. Жумладан математика, физика, биология, химия, тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Уларнинг ўзларига хос терминлар мавжуд: қўшув, олув, квадрат, илдиз, тангенс,

¹ Р.Кўнғуров ва б. Ўша асар, 150-151 – бетлар.

котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, қўшимча, аруз, ғазал, туроқ кабилар. Келтирилган сўзлар ана шу тушунчаларни ифодаловчи терминлардир. Кўринадики, терминалогия «тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий луғат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).²

Ҳар бир соҳанинг терминологик системасида битта термин фақат битта тушунчани ифодалайди. Терминларнинг бир маъноли бўлиши ҳақидаги асосий талаб ана шу нуқтаи назардан белгиланади. Шу талабдан келиб чиқилганда бош, қўл, оёқ, қош, кулоқ сўзлари анатомияда махсус терминлар сифатида қўлланиб, фақат киши организмнинг қисмларинигина ифодаласа, адабий тилда эса оддий сўз сифатида баҳоланади ва кўп маъноли ҳисобланади.

Шунингдек, бир вақтлар ўзбек тили нуқтаи назаридан термин сифатида баҳоланган электр, космос, радио, телевидение, ракета, машина, автобус, троллейбус, машинист каби тил бирликлари терминлар ўз соҳалари доирасидан чиқиб, кенг омма ўртасида қўлланиладиган, адабий тилга хос, ҳамма тушунадиган сўзларга айланиб кетган.

Бирикмаларни қўллашда ҳар қандай мураккаб фикрни ихчам, осон, лўнда ва аниқ, шунингдек, тушунарли ифодалаш, шу йўл билан фикр алмашувини осонлаштириш мақсад қилиб қўйилади. Терминология тил лексикасининг таркибий қисми ҳисоблангани учун кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашда катта роль ўйнайди. Айниқса, терминларга хос бўлган маъно жиҳатдан аниқлик, тушунчанинг моҳиятини ёки энг асосий белгисини аниқ ифодалаб бериш, улардаги тузилиш жиҳатидан ихчамлик, қисқалик, ишлатишга қулайлик кабилар нутқнинг тушунарли аниқ, мантиқли, қисқа бўлишини таъминлайди.

Шундай экан, терминларни нутқда қўллашга алоҳида эътибор бериш, бу борада йўл қўйилаётган хато ва камчиликларни тўғри белгилаш, сабабларини аниқ кўрсатиш ҳам фан тараққиётига, уларнинг ўқитилишига ҳамда нутқ маданияти соҳасига жиддий таъсир кўрсатади. Терминларни қўллашдаги камчилик ва хатоларни белгилаш нормативлик мақсадга мувофиқлик - нутқ маданияти принциплари талабидан келиб чиқади.

Терминларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи терминнинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, термин тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради. гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада терминлар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд терминларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган терминлардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган

² Қаранг: Р.Кўнғуров ва б. Ўша асар, 151-бет.

терминларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясаши, жумладан, терминларнинг ясашиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри терминлар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясашиши ғализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош – унли -ундош таркибидаги бир бўғинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, нонон ясашишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясашишлари норма ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар типиди термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа суъний терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекча-лаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия – туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин; журнал – мажалла – жариди – ойнома – ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, қўналға - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни ясаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодалайдиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва луғат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»².

¹ Р.Кўнғуров ва б. Ўша асар, 155-бет.

² Қаранг: Ўзбек тили атамашунослиги. Фан, -Т. 1992 й. 21 - бетлар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Сўз ва атаманинг фарқи?
2. Истиклолдан сўнг ўзбек терминологиясида қандай ўзгаришлар бўлди?

Таянч тушунчалар

Термин - бир маънодаги сўз.

Атама - атоқли от; термин.

ИҚТИСОДЧИ - ПЕДАГОГ НУТҚИ ВА АТАМАШУНОСЛИК

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатимизда чуқур ижтимоий-иқтисодий ислохотлар бошлаб юборилди. Амалга оширилалтган иқтисодий ислохотлар натижасида хусусий мулк ҳамда тадбиркорлар манфаатини ҳимоя қилиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Ислохотлар тақдири эса юқори малакали мутахассисларга боғлиқдир.

Етук мутахассислар тайлрлаш тизимини шакллантиришда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайлрлаш Миллий дастури» муҳим аҳамият касб этмоқда.

Маълумки, бакалавр-иқтисодчи мутахассислиги учун талаба 4 йил таълим олади. У 4 йил давомида 45-50 та фандан рейтинг натижаси бўйича якуний назорат топшириши, 4-5 та курс иши, диплом иши лзиши лозим.

Юқори малакали бакалавр-иқтисодчиларни тайлрлаш эса таълим тизимига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Олий Мажлиснинг IX сессиясида кадрлар тайлрлаш муаммосининг ҳал қилувчи масаласи барча босқич ўқув юртларида ўқув адабилти билан таъминлаш эканлигини таъкидлаб ўтдилар: «таълим дарсликдан бошлананади... деярли барча соҳада дарсликларимиз аҳволи бугунги ва эртанги кун талаблари даражасида эмас». Шу сабабли давр руҳига мос тушувчи бозор иқтисодилти ғояларини акс эттирувчи янги ўқув қўлланмаларни, дарсликлар ҳамда оммабоп рисоаларни яратиш бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир.

Иқтисодий терминология соҳасида катта ишлар амалга оширилди. 1997 йилдан бошлаб «Меҳнат» нашрилти иқтисод фанлари фанлари доктори, профессор Лрқин Абдуллаев раҳбарлигида тайлрланалтган «Иқтисод, ислохот ва молия-кредит тизими» туркумини чоп этмоқда. Туркумни тайлрлашда молия, кредит, пул, банк, солиқ, суғурта, инвестиция, қимматли қоғозлар, аудит, статистика, макро ва микроиқтисодилт, бухгалтерия ҳисоби соҳасида кўп йиллик назарий тажрибага эга бўлган етакчи олимлар, мутахассислар иштирок этишмоқда. 30 та китобдан иборат бўлган мазкур туркум савол-жавоб асосида тузилган, бўлиб, уларда иқтисодий ислохотларни ривожлантириш тамойиллари, бу борада қабул қилинган фармон ва қарорлар, банклар билан бўладиган муносабатлар, солиқлар ва уларнинг ижроси хусусида сўз юритилади.

Шунингдек, ҳар бир китобдан ўрин олган тест саволларига жавоб бериш билан эгалланган иқтисодий билимлар даражасини синаб кўриш мумкин.

Иқтисодилтга оид бу қўлланмаларга И.Каримовнинг «Истиклол йўли: муаммо ва режалар», «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққилт йўли», «Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Иқтисодий ислохот: масъулиятли босқич», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» ва бошқа асарлари асос қилиб олинган.

Академик М.Шарифхўжаев ва профессор А.Ўлмасовнинг «Иқтисодилт назарияси», М.Шарифхўжаев ва Л.Абдуллаевнинг «Менежмент» дарсликлари, Л.Абдуллаевнинг «Стастика назарияси», А.Ваҳобов, А.Иброҳимовларнинг «Молиявий таҳлил» дасрликлари, профессорлар А.Ўлмасов ва

Н.Тўхлиевларнинг «Бозор иқтисодилти» китоблари ҳамда «Ишбилармонлар луғати» ва бошқа адабилтларда иқтисодилтга тегиши кўплаб муаммолар акс этган. Бу адабилтлар фақатгина иқтисодий билимлар манбаи бўлиб қолмасдан, иқтисодчи бакалаврларни маънавий, маданий, ижтимоий, инсоний ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги иқтисодий ислохотлар иқтисодилт тилида жиддий ўзгаришлар бўлишига асос бўлаяпти. Вужудга келалтган иқтисодий тушунчалар янги иқтисодий сўз ва терминларни талаб қилаяпти. Демак, иқтисодилт тилининг луғат таркиби тўхтовсиз равишда бойиб бораёпти. Иқтисодилт тили ҳақида сўз юритар эканмиз тушунча, сўз, термин, бирикма ва гап ҳақида қисқача маълумот беришни лозим деб топамиз.

Тушунча моддий борлик, предмет лки унинг хоссаси, ҳодиса лки воқеанинг киши миясидаги инъикоси, умумлашган аксидир. Тушунчанинг умумлаштириш хусусияти ниҳоятда муҳим белгидир, чунки инсон тажрибаларининг умумлаштирилган натижасигина тушунчада акс этади. Тушунчанинг умумлаштириш хусусиятлари сўзда ҳам ўз ифодасини топади, чунки тушунча сўз маъносининг ядросини ташкил қилади. Сўз тилининг асосий бирлигидир, чунки у биринчидан, конкрет предметларни лки абстракт тушунчаларни (воқеа-ҳодисалар, ҳаракат, белги, ҳолат) атайди, иккинчидан грамматик қоида-қонуниятларга таянган ҳолда гап тузиш ва фикр ифодалаш имконини беради, учинчидан, киши эмоциясини, руҳий ҳолатини ифодалайди.

Тушунча ва сўз муносабатини «бозор» лексемаси мисолида кўриб чиқамиз. Маълумки, товар айирабошлаш бозорнинг дастлабки шакли бўлган. Бозор бу алоҳида савдо-сотик қилинадиган жой. Бозор-бу олувчи билан сотувчи учрашадиган жой.

Баъзилар терминни сўзга қарама-қарши қўйишади, ҳолбуки терминни ҳам лексикология ва грамматика категориялари орқали ўрганиш терминнинг имкониятлари кенглигини тасдиқлайди. Термин сўз сингари баъзи хусусиятларга эга:

1) Полисемантик, хусусан синекдоха ва метанимия терминларда ҳам бўлади: *кредитнинг эластиклиги, ўринбосар товарлар, ўрмаловчи инфляция.*

2) Иқтисодий терминларнинг баъзиларида омонимия мавжуд: *чек, муомала.*

3) Иқтисодилт терминологиясида синонимия мавжуд: *сармоя-мабла*; *мезон-ўлчов, устама-ф* *Ўшимча, фарздор-дебитор, фарз-кредит.*

4) Сўз ясовчи аффикслар, терминлар ясашда иштирок этади: *хазиначи, исобчи, ундирма, тадбиркор, мулкдор, фарздор, шартнома, таъминот, божхона, мулкчилик, судхўр, меросхўр.*

Сўз бирикмаси икки лки ундан ортиқ сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлади. Сўз бирикмаси маъно хусусиятига кўра иккига бўлинади: 1) эркин бирикма, 2) турғун бирикма.

Эркин бирикмада иқтисодий сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан бирикади: *қо* *оз пуллар, пул тизими, кредит карточкаси.*

Турғун бирикмада эса сўз лки терминга кўчма маънода қўлланилади: *ўрмаловчи инфляция, сузиб юрувчи инфляция, югурувчи инфляция.*

Иқтисодилт лексикаси халқ тилининг бойишига, ривожланишига катта таъсир этади. Ўзбек иқтисодилт лексикасини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Умумистеъмол иқтисодий сўзлар.

2. Иқтисодий терминлар.

Умумистеъмол иқтисодий сўзларга бозор, пул, қарз, бойлик, савдо, солиқ, пул ва шу каби ҳаммага тушунарли бўлган сўзлар киради.

Иқтисодий терминлар эса умумистеъмолдаги сўзлардан бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилади. Иқтисодий термин ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки хусусиятига ва вазифасига кўра кашф этилади. Иқтисодий терминнинг маъноси битта бўлади. Сўз эса бир неча маъноларда қўлланилиши мумкин. Ўзбек тилининг иқтисодий терминлари иқтисодилтнинг турли соҳаларига боғлиқдир.

Уларни ихтисосликлардан келиб чиққан ҳолда қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Банк иши: *миллий валюта, сўм, җиймат, нарх, талон, купон, жамъарма, хазина, җоъоз пул, банкнот, вексель, чек, кредит карточкалари, пул обороти, пул массаси, пул агрегати, банк, пул тизими, металллик назарияси, миҗдорийлик назарияси, пул муомаласи, инфляция, кредит, тижорат кредити, банк кредити, давлат кредити, халҗаро кредит, кредитнинг чегаралари, лизинг, җисобли кредит, ламсбардли кредит, лизинг операциялари, лизинг шартномаси, кредит механизми, кредит йиъиндисси, җоиз ставкаси, кредит хавф-хатарлари, актив, пассив, җоиз маржаси, экспортли кредит, муаммоли ссуда.*

2. Солиқ ва солиққа тортиш: *солиқ объекти, солиқ субъекти, солиқ манбалари, солиқ нормаси, солиқ бирлиги, солиқ ставкаси, солиқ деклорацияси, солиқ сиёсати, солиқ механизми, солиқ тизими, тўри солиқ, эгри солиқ, божхона божи, давлат божи, ижара хавҗи, тўлов, йиъим, даромад солиъи, җойда солиъи, аванс тўловлари, җойда, ялпи җойда, корхоналар даромади, солиқ тўловчи, җўшилган җиймат солиъи, акциз, акциз солиъи, ер солиъи, мол-мулк солиъи, аъоли солиъи, солиқ идораси, солиқ җўмитаси, солиқ җонунчилиги.*

3. Молия: *молия функцияси, молия силсати, молия назарияси, молиявий назорат, молиявий ресурс, молиявий муносабат, иқтисодий муносабат, мулккий муносабат, давлат бюджетси, амортизация ажратмалари, амортизация фонди, иши аъи фонди, раъбатлантириши фонди, тафсимлаш, тартибга солиши, пенсия фонди, бандлик фонди, молия режаси, даромад ва харажат баланси, бизнес режа, режалаштириши, хўжалик субъекти, хайрия фонди, ялпи ички маъсулот ва бошқалар.*

Умуман иқтисодий сўз ва терминлар узок даврлар мобайнида яратилган лексемалардир. Маълумки ҳар қандай жамиятда иқтисодилт муҳим рол ўйнайди. Шу сабабли иқтисодилтга тегишли сўз ва терминлар аниқ, лўнда ва мантиқан асосланган бўлмоғи лозим.

Ўзбек иқтисодий терминологиясида миллийлик ва байналмилаллик масаласи мураккаб масаладир, чунки у нафақат ўзбек тилида балки бошқа тилларда ҳам етарлича ҳал қилинмаган.

Маълумки, терминни тилга қабул қилиш мураккаб жаралн ҳисобланади. Чунки ўзбек тилининг товуш тизими ва грамматик қурилиши термин қўлланилалтган тилниқидан кескин фарқ қилади. Шу билан бирга кириб келалтган сўз лки термин айнан ўз маъносида бошқа тилда қўлланилмаслиги мумкин. Баъзан эса терминнинг кириб келиш жаралнида маъно ўзгаришлар рўй беради. Маълумки, терминлар бир тилдан иккинчи тилга ўталтганида бир қатор хусусиятга кўра фарқ қилади.

Хусусан фонетик лки товуш жиҳатидан қабул қилиналтган иқтисодий сўз лки термин ўзбек тилининг товушларига мос бўлиши лозим. Мос келмайдиган товушлар эса тушиб қолади лки алмашинади. Ўзбек тилига кириб келган ва келалтган иқтисодий сўзларнинг асосий қисмини рус ва европа тилларнинг лексикаси ташкил этади.

Мустақилликдан сўнг рус тилидан иқтисодий сўзларни ўзлаштиришда қонуний ва онгли йўл танланди. Мустақилликка қадар кўпгина иқтисодий сўзларнинг рус тилидаги ва ўзбек тилидаги вариантлари параллел қўлланилган эди:

Солиқ - налог

Иқтисодиёт - экономика

Фоиз - процент

Мустақилликдан сўнг ўзбек иқтисодий терминологиясида ўзига хос йўл тутилди.

Бу қуйидагилардан иборат:

1. Русча байналмилал иқтисодий терминлар ўзбек тилида айнан таржимасиз қўлланилмоқда: *валюта, доллар, кредит, банкнот, аккредитив, лизинг, форфетинг, либор* ва бошқалар.

2. Русча байналмилал иқтисодий терминларнинг баъзилари таржима қилинди лки унинг ўзбек тилидаги муқобиллари қўлланила бошланди: *анкета-сўровнома, дефицит-тафчил, бизнесмен-бизнесчи, лицензия-ру|сатнома, капитал-мабла*, *реформа - исло|от*.

Умуман байналмилал иқтисодий сўзларни ўзбек тилига қабул қилишда кўп жиҳатларни эътиборга олмоқ лозим. Иқтисодий термин ўзбек тилига кириб келалтганда унинг қуйидаги жиҳатларига эътибор бериш керак бўлади: терминнинг ўзбек тилини товуш тизимига мослигига; унинг ўзбекча муқобили бор-йўқлигига; калька лки таржима қилиш заруриятига; иқтисодий терминнинг мазмунига; унинг содда ва равонлигига; моҳиятига ва ўнғайлигига.

Бошқа тиллардан ўзбек тилига кириб келалтган иқтисодий терминлар дастлаб мутахассислар муҳокамасидан ўтмоғи, сўнгра Олий Мажлиснинг тегишли кўмитасидан тасдиқланмоғи лозим. Ана шундагина бундай иқтисодий терминлар қонуний кучга киради ва уларни бемалол қўллаш мумкин.

Мамлакатимизда бозор иқтисоди, тига ўтиш жара, нида тилимизга кўпдан-кўп терминлар (атамалар) кириб келмоқда. Буларнинг муайян қисми она тилимиз имкониятлари асосида ўзбекчалаштириб берилмоқда, маълум қисми эса байналмилал ўзлашма сифатида ишлатилмоқда.

Иқтисоди, т терминларининг ўзбек тилида қўлланилишида қуйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин: кўплаб терминлар тилимиз имкониятлари асосида

ўзбекчалаштирилган. Бунда бир гуруҳ терминлар ўзбек тилидаги тай,р муқобиллари билан берилмоқда, маълум қисми эса таржима қилиниб ишлатилмоқда, бир қисми эса ўзбек тили қонун-қоидалари асосида ясалмоқда. Масалан: *аукцион-кимошди, маклер-даллол, коммерсант-тижоратчи, комиссионные вознаграждения-воситачилик* |*афи, экономика-иқтисоди,т, чек на предъявителя-оф чек, шахссиз чек, акционер-акциядор, бизнесмен-бизнесчи* ва ҳоказолар.

2. Яна бир усул дун,нинг кўпчилик мамлакатларида ишлатилиб келина,тган байналмилал терминларнинг ўзбек тилига ҳам ўз ҳолича ўзлаштирилишидир. Бу ўринда шуни таъкидламоқ зарурки, янгидан кириб кела,тган терминларнинг ҳаммасига ҳам ўзбекча муқобилини топиш қийин. Шунинг учун уларнинг асосий қисми дун,нинг кўпчилик мамлакатлари тилларида бир шаклда ўз асл ҳолича ишлатилади ва бу қўлланиш дун, бизнесчилари ахборот алмашинуви учун қулай. Масалан: *аудитор, авизо, валюта, лизинг, менеджер*.

3. Терминларнинг маълум қисми турли муқобилларда ҳар хил қўлланилди. Чунончи, рус тилидаги «акционерное общество» термини ўзбек тилида *акционерлик жамияти, |иссадорлик жамияти, акционер жамият* каби вариантларда, «бартер» термини *мол айрабошлаш, товар айрибошлаш, мувозанат, бартер* вариантларида, «брокер» термини *брокер, даллол, келиштирувчи, битиштирувчи, воситачи вариантларида, «демпинг» термини эса демпинг, арзонга сотиш, нархни танлаш, молни четга жуда паст нархда сотиш* каби вариантлари ишлатилипти. Албатта, бундай ҳар хилликлар соҳа мутахассисларини чалкаштиради, ахборот алмашинувини қийинлаштиради. Шунинг учун терминологиядаги асосий принцип-«бир тушунчага битта термин» ишлатилишига эришиш энг долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бакалавриятнинг моҳиятини тушунтиринг.
2. Иқтисодилт терминологияси қандай адабилтларда акс этган.
3. Сўз ва терминнинг ўхшаш жиҳатлари.

Таянч тушунчалар

Молия - давлат бюджети

Солиқ - давлат бюджетини шакллантирувчи талаб

Банк - пул муомаласини амалга оширувчи муассаса.

НОТИҚЛИК МАҲОРАТИ

Нотиклик маҳорати жуда ҳам қадимий тарихга эга. Бу санъат ғарбда ва шарқда қадимдан ривожланган. Шарқ нотикларидан Мавлоно Риёзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз, Навоий ва Бобурларнинг нутқлари ва асарлари бунинг ёрқин далилидир. Ҳар бир даврда нотиклик санъатига ўзига хос эътибор қаратилган, нотиклик санъати ўша даврнинг ғоя ва мафқурасига бўйсундирилган. Шунга қарамасдан, нотиклик маҳоратини ифодаловчи бир қатор омиллар мавжуд.

Маълумки, ҳар бир киши ўз нутқининг мазмунли, чиройли ва таъсирчан бўлишини орзу қилади. Аммо бу орзуни амалга ошириш анча мушкул ва қийин, чунки ҳар бир инсон ўзига хос билимларга, хислатга ва имкониятга эга. Қолаверса, нутқ жараёнидаги ҳолат ҳам нотикқа ўз таъсирини кўрсатади: тингловчиларнинг кам ёки кўплиги, аудиториянинг катта ёки кичиклиги, қатнашувчиларнинг таркиби ва савияси, нотикнинг тажрибаси ва маҳорати. Қайси касб эгаси бўлишидан қатъий назар ҳар қандай киши ҳам, нотиклик маҳоратининг эгаллаши мумкин. Бунинг учун энг аввало, нотиклик маҳоратини эгаллаш учун кучли қизиқиш ва ўз устида узлуксиз, тинимсиз ишлаш керак. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, машҳур ва таниқли нотиклар бу мақсад йўлида тинимсиз меҳнат ва машқ қилганлар.

Нутқнинг моҳияти унинг маданийлиги, оммавийлиги ва ижтимоий қиммати билан белгиланади. «Маданий нутқ», «нутқ маданияти», «нотиклик» деган сўзлар мавжуд. Нутқнинг характери уларнинг моҳиятини билиш билан изоҳланади. Уларнинг лингвистик бирлик сифатида ўз хусусиятлари бор. Уларни ўзаро фикр алмашишдаги нутқий жаралннинг босқичли шакллари дейиш мумкин. Булар тўғри нутқ - нутқ маданияти - нотикликдир. Тўғри нутқ ҳозирги ўзбек адабий тил нормаларига риоя қилиб тузилган нутқдир. Юқори нутқ маданияти эса, С.И.Ожегов фикрича «бу фикрларни тил воситалари билан тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб бера олишдир». Нотиклик эса оғзаки нутқ маданиятининг юқори даражаси, етук нутқий санъатдир. Нутқ маданияти аслида, адабий тил мезонлари асосидаги нутқий фаолият, нутқий малака, нутқий кўникма бирлигидан иборат. «Адабий тилсиз нутқ маданиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Адабий тил нутқ маданиятининг тўғри сўзлаш ва лзишнинг ўлчови, мезонидир»¹.

¹ (Р.Кўнгулов, Э.Бегматов, Л.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари; Т.: Ўқитувчи, 1992, 27 бет).

ОҒЗАКИ ВА ЛЗМА НУТҚ ИМКОНИАТЛАРИ

Оғзаки нутқнинг ҳам, лзма нутқнинг ҳам ўз талабалари, имконият доираси бор.

Оғзаки нутқ лзма нутққа нисбатан анча фаол, жонли жаралн. Оғзаки нутқ қўлланиш усулига кўра икки хил бўлади: оддий сўзлашув нутқи ва адабий сўзлашув нутқи.

Оғзаки нутқда шевачилик таъсири сезилиб туради. Оғзаки нутқ тезкор, автоматик жаралн бўлгани сабабли ўйлаб туриш, сўнг сўзда давом этиш қийин. (12 бет).

Сўзлов ва ўйлов бир вақтнинг ўзида амалга ошади.

Оғзаки нутқ шахсий, индивидуал фаолиятдир. Шунниг учун ҳам фикрий балн ва нутқий услуб, овоз ифодалари бир-бирига ўхшайвермайди. Оғзаки нутқ сўзловчининг кайфияти, руҳияти, табиатига ҳамда вазиятига, нутқий аъзоларнинг соғлом ва нормал ишлашига ҳам боғлиқ.

Оғзаки нутқ ўзига хос грамматик тузилишига ва қурилиш тартибига эга бўлади. Унда гап бўлақларининг тушиб қолиши, қисқариши, алмашилиши, такрорлар, кераксиз унсурларнинг бўлиши кузатилади. Оғзаки нутқдаги маъно оттенкалари, муносабатдаги тасдиқ лки инкор аломатлари, оҳанг, талаффуз, имо-ишора воситалари орқали амалга оширилди.

Лзма нутқда имловий ва пунктуацион нормалар муҳим роль ўйнайди. Лзма нутқ, аввало, у манба. Хоҳлаган пайтда уни қайта ўқиш, тузатиш бошқа сўз ва сўз бирикмалари билан алмаштириш мумкин. Лзма нутқ намунасидаги мақсадни тўла англаш учун имло ҳамда тиниш белгиларининг хусусиятларини ўқувчи ҳам яхши ўзлаштирган бўлиши лозим.

Лзма ва оғзаки нутқнинг жилоси тафаккур машқларидир. Шу ҳақда сўз юритиб, адабилтшунос олим Нусратулло Атоуллоҳ ўғли Жумахўжа лзади: «лзма нутқ билан шуғулланмаган нотик нутқининг ривожига султ, сайқал топиши қийин кечади. Унинг сўз бойлиги, ифода имкониятлари чекланган бўлади». (Истиқлол ва она тилимиз, Шарқ, 1998, 72 бет). 13 бет.

Оғзаки ва лзма нутқнинг ўзаро боғлиқлиги уларнинг шаклланиш жаралнидагина эмас, балки тараққий этишида, сайқал топишида муҳим ҳам муқимдир. Даврага чиқувчи нотик демоқчи бўлган мақсадини тўла бўлмаса-да, ҳомаки тарҳини қоғозга тушириб режалаштиради. Нимадан нимага ўтиш, қанча тўхталиш, нималарни айтиш лки айтмаслик ҳақидаги чизгилар нотик сўзлалтган пайтда ҳам унинг кўз олдида худди қоғоздагидек халлий суврати намолн бўлиб туради.

Акс ҳолда нутқ меъри бузилиб, вақт чўзилиб кетиши, аудитория яхши қабул этмаслиги мумкин. Кўпол айтганда, нотик ўзининг фикр тизгинини жиловлай олмасдан талмовсираб қилиши мумкин.

«Нотикнинг фикру ўйлари, қалб кечинмалари лзма нутқ жаралнида роса ишланади, пишиб мумтоз даражага етади. Сўнг оғзаки нутқда жамол кўрсатади. Оғзаки нутқ ҳам ижод жарални. Унда инсон фавқулодда нолб фикр, ғояларни, бадий ифодаларни кашф этади. Уларни сўзлаб юриб, пишитиб сайқал

топтиради ва қилмини қуйма қилиб лзма нутқида териб лзади» (Истиқлол ва она тилимиз, 73 бет).

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК ВОСИТАЛАРИ

Нутқ таъсирчан ва қизиқарли чиқиши учун ифодали ўқишни ўзлаштириш лозим. Ифодали ўқишда қуйидаги фонетик воситалар алоҳида аҳамиятга эга (овоз, артикуляция, дикция, нафас).

Овоз кишининг бўғзида кўндаланг жойлашган эластик ун пайчаларини ўпкадан чиқалтган ҳаво кучи тебраниш натижасида ҳосил бўлади: унли товушлар, сонорлар ва жарангли ундошлар юзага келади. Жарангсиз ундошлар эса ҳаво оқимининг тил, танглай, тиш, лаб тўсиқлигига учраши натижасида содир бўлади. Оғиз бўшлиғи, ҳалқум, бурун ва лндош бўшлиқлар овозни кучайтиради ва ўзига хос оҳанг беради.

Ўпкадан чиқалтган ҳаво кучи ун пайчаларининг тебраниш ҳолатига кўра овоз баланд лки паст, кучли лки кучсиз бўлади.

Тиниқ, равон ва жарангдор овознинг пайдо бўлиши нутқ органларига боғлиқ. Нутқ органларининг яллиғланиши ва бурун ҳалқум касалликлари натижасида овоз ўзгаради ва бузилади. Шунингдек қаттиқ бақириш, тишнинг йўқлиги ҳам овозга ўз таъсири кўрсатади.

Артикуляция - муайян товушни ҳосил қилишда нутқ органларининг ҳаракат ҳолати ва иштирокидир. Нутқ органларининг ҳолати ва ҳаракатини яхшилаш учун узлуксиз машқлар бажариш керак.

Дикция - нутқ маҳоратининг асосини ташкил этувчи фонетик восита бўлиб, сўзларни ҳамда товушларни аниқ ва равшан талаффуз қилиш меъридир. Дикция нотик ва ўқитувчилар учун муҳим аҳамиятга эга: нутқ товушларини тўғри ва аниқ талаффуз қилиш нутқдаги нуқсонларни бартараф қилишга асос бўлади. Демак, дикция талаффуз этиш хусусиятларини ўзлаштиришга боғлиқ.

Нафас - ўпкага олинадиган ва ундан чиқариладиган ҳаво. Диафрама ва қовурғалараро мускулларнинг қисқариши натижасида кўкрак қафасининг ҳажми катталашиб ўпка кенгаяди. Атмосфера босими ўпка ичидаги босимдан ҳаво фарқ қилгани учун ўпкага (нафас) киради. Кўкрак қафаси кичрайиши ва баъзи мускулларнинг қисқариши натижасида нафас чиқарилади. Ўпкага кирадиган ҳаво миқдори нафас ҳажмини белгилайди. Нутқни тингловчига етказишда нафас олиш ва уни чиқаришнинг аҳамияти катта.

Нутқнинг фонетик воситалари нутқнинг ифодали, таъсирли, аниқ, жарангдор, кучли, равон ва тиниқ бўлишини таъминлайди. Нутқдаги нуқсонлар ва камчиликлар нутқнинг фонетик воситаларига етарлича эътибор бермасликдан келиб чиқади.

ДАДИЛЛИК ВА ИШОНЧНИНГ НУТҚДАГИ АҲАМИЯТИ

Ҳар бир киши ортиқча ҳаяжонланмасдан, ишончли ва дадил нутқ сўзлашини истайди. Бу хусусиятга эга бўлиш эса осон эмас. Шунга қарамасдан жиддий ҳаракат қилган инсон ўз мақсадига эришиши мумкин. Баъзи нотиклар катта аудиторияда ва кўпчилик олдида маҳорат билан нутқ сўзлайдилар. Ҳолбуки, яқка суҳбатда уларнинг нутқи унчалик жозибали бўлмайди, чунки, кўпчиликнинг бўлиши уларни жонли ва чиройли нутқ сўзлашига сабаб бўлади. Маълумки, ҳар бир киши нутқ сўзлаши олдидан бир оз ҳаяжонланади, чунки таниқли нотиклар ҳам ҳаяжонланишган. Аммо маълум бир муддат ўтгандан сўнг бу ҳаяжон йўқолади.

Нотик ўз мақсадига эришиш учун қуйидаги омилларга эътибор қаратиши лозим. Биринчи омил шундан иборатки, нотик ўз нутқини қатъиятли ва таъсирчан бошлаши керак. Иккинчи омил нотик нима тўғрисида гапиришини яхши билиши зарур, яъни олдиндан пухта ўйланган, режалаштирилган мавзуси бўлиши керак. Учинчи омил нотик ўзига ишониши ва дадил бўлиши керак, яъни тетиклик ва журъатлилик алоҳида аҳамиятга эга. Тингловчиларнинг кўзига тик қараб ишонч билан гапириш лозим, асабийлашмаслик ва ортиқча ҳаяжонланмаслик керак. Тўртинчи омил - узлуксиз машқ қилишдир. Қўрқув ва ишончсизлик тажрибанинг, малаканинг камлигидан келиб чиқади. Узлуксиз машқ қилиш ва қайтариш натижасида тажриба ва маҳорат пайдо бўлади.

НУТҚҚА ТАЙЁРГАРЛИК КЎРИШ

Яхшилаб тайёрланган нутқ нутқнинг 90% муваффақиятини юзага келтиради. Шу сабабли нотик мавзу тўғрисида етарлича ғояга, маълумотга эга бўлса ўз ниятига етади. Баъзилар тайёргарликка кам вақт ажратишади ва ноқулай аҳволда қолишади.

Нутқни шакллантириш, юзага келтириш учун пухта тайёргарлик кўриш лозим. Тайёргарлик нималардан иборат бўлади? Қоғозга сўз ва ибораларни ёзиб қўйишми? Ҳақиқий тайёргарлик нотикнинг ўзидан чиққан фикрлар асосида намоён бўлади. Энг аввало, нотик нутқ мавзусини чуқур ва атрофлича ўйлаб кўриши керак. Сўнгра мавзунини танлаши, уни муҳокама қилиши, ўз фикрларини тартибга солиши ва танлаши, ўз маслагини ишлаб чиқиши ва тахт қилиши лозим. Нутқни бир ўтиришда тайёрлаб бўлмайди.

Сўнгра мавзуга оид материалларни йиғишга ва тўплашга киришилади. Бу жараён маълум режа асосида амалга оширилади. Мавзуга доир адабиётларни ўқиб чиқиш ва улардан керакли маълумотларни олиш дастлабки босқич ҳисобланади. Бу жараёнда кутубхоналардан, китоблардан кенг фойдаланиш зарур. Нутқ учун материалларни иложи борича кўпроқ тўплаш керак. Сўнгра улардан энг яхшилари ва мос келадиганлари ажратиб олинади. Олинган маълумотлар нотик томонидан қайта ишланади ва унинг ўз услубига, фикрига, мақсадига мослаштирилади. Шундагина ҳар бир нотикнинг ўзига хос нутқи вужудга келади.

ТАНИҚЛИ НОТИҚЛАР ТАЖРИБАСИ

Таниқлик сухандон ва нотиқларнинг нутқини ҳамда иш услубини ўрганиш ҳам нотиқлик маҳоратини эгаллашда муҳим манба ҳисобланади. Ҳар бир нотиқ ўзига хос услубга, билимга ва хислатга эга бўлгани учун унинг нутқи ўзгаларникидан фарқ қилади. Шу сабабли таниқли нотиқларнинг нутқиға кўр-кўрона тақлид қилиш ва такрорлаш яхши самара бермайди. Шунга қарамасдан, улар фойдаланган услуб ва имкониятлардан онгли ҳамда ижодий фойдаланиш мумкин. Ҳар бир нутқнинг ўзига хос мавзуси ва муаммолари мавжуд. Ана шу муаммо ва мавзунини эътиборга олган ҳолда нутқни тузиш лозим. Нутқни тузиш ҳақида аниқ кўрсатма ва қоидалар мавжуд бўлмаса-да, таниқли нотиқлар томонидан қўлланилган қуйидаги усулларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

I - усул

1. Фактларни баён қилиш;
2. Фактлардан келиб чиқиб, ўз фикрини мулоҳазаларини билдириш;
3. Ҳаракат қилишга ундаш;

II - усул

1. Лмон нарса эканлигини намойиш қилмоқ;
2. Мушкул ахволни тўғрилаш йўлини кўрсатмоқ;
3. Ҳамкорлик қилиш ҳақида илтимос қилмоқ;

III - усул

1. Қизиқтиришга ва эътиборни тортишга эришмоқ;
2. Ишонч қозонмоқ;
3. Фактларни баён қилмоқ;
4. Кишиларни ҳаракат қилишга ундовчи далилларни келтирмоқ.

Фактларнинг аниқлиги ва тушунарли бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Нотиқ нутқини ўқиб бермаслиги лозим. Чунки, ўқилган ҳар қандай нутқнинг таъсири ва аҳамияти кам бўлади. Демак, маълум бир мавзуда нутқ сўзламоқчи бўлган киши унга пухта тайёргарлик кўриши, факт ва мисолларни тартибга солиши, уларни кетма-кетликда жойлаштириши, нутқни бир неча марта такрорлаши, иложи бўлса, магнит тасмасига ёзиб олиб эшитиши ҳамда нутқ жараёнидаги хатти-ҳаракатларини тартибга солиши лозим. Нутқ тартибга солингандан сўнг уни ўрганиб чиқиш ҳамда қайта-қайта машқ қилиш зарур.

НОТИҚЛИК ВА ХОТИРА

Ҳар бир нотик ўз фикрини изчил, мазмунли, аниқ ва мантиқий бўлишига интилади. Нутқнинг узвийлиги, тадрижийлиги ва яхлитлигини таъминлашда хотиранинг ўрни беқиёсдир. Таниқли психолог, профессор Карл Сишор инсон хотираси тўғрисида шундай ёзади:

«Ўртача киши хотирасидаги туғма имкониятларнинг 10 фоизидан кўп бўлмаганидан фойдаланади. Бу имкониятларнинг қолган 90 фоиз йўқолиб кетади, чунки, инсон лдда тутишнинг табиий қонуниятларига риоя қилмайди».

Карл Сишор «Табиий қонунлар» деб таърифлаган «Лдда тутиш тизими» 3 қисмдан иборат:

1. Хотирада қолган нарса, таассурот;
2. Қайтариқ лки такрорлаш;
3. Ўхшаш тасаввур ҳосил қилиш (фикрни эслатади боғланиш).

Лдда тутишнинг биринчи шарти - таассурот ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, лдда тутиш учун нарса лки ходиса ҳақида чуқур, аниқ ва мустаҳкам таассуротга эга бўлиш керак.

Бунинг учун эса диққат эътиборни бир ерга тўплаш зарур. Зеро, 5 дақиқалик чуқур ва атрофлича фикрни бир жойга жамлаш, кун бўйи ноаниқ (чувалган) фикрда юришдан кўпроқ натижа беради.

Таассуротни мустаҳкамлашда яна бир омил мавжуд: - зийраклик. Зийраклик жиддий ҳамда чуқур кузатишни тақозо қилади. Хотирани мустаҳкамлашда кўриш ва сезиш органларининг аҳамияти беқилсдир. Айниқса, кўз билан кўриш кўпроқ натижа беради. Шу сабабли бекорга айтилмаган: «Юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши». Демак, хотирани мустаҳкамлашда кўриш, эшитиш ва таъм билиш (ҳис қилиш) муҳим омил ҳисобланади.

Лдда тутишнинг иккинчи табиий қонуни қайтариқ лки такрорлашдир. Узлуксиз ва тинимсиз такрорлашлар натижасида баъзилар Қуръони Каримни тўлиқ лддан билишади, хитойлик талабалар, лш олимлар эса бир нечта диний китобларни ва мумтоз асарларни лддан айтиб бериша олади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, такрорлаш кўр-кўрона бўлмаслиги лозим. Энг аввало, такрорлаш жарални маълум бир танаффуслар билан олиб борилиши лозим, шундагина инсон мияси қабул қила олади. Иккинчидан, такрорлаш узлуксиз ва доимий давом этиши лозим.

Лдда тутишнинг учинчи қонунияти ассоциация, яъни ўхшаш тасаввур ҳосил қилиш лки фикрни эслатадиган боғланишдир. Ассоциацияни хотирада аҳамияти беқилсдир. Фикрий боғлиқликни шакллантириш ўз-ўзидан бўлмайди. Ҳар бир янги нарса билан танишолтганда қуйидаги саволларга жавоб олинсагина фикрий боғланиш вужудга келади:

1. Нима учун шунақа?
2. Бу қандай содир бўлади?
3. Қачон шунақа бўлади?
4. Қаерда шунақа бўлади?
5. Ким шунақа деб айтди?

Юқоридаги саволларга жавоб олинса, ассоциация юзага келади. Масалан, бирон киши билан танишганда унинг фамилияси ва исмига алоҳида эътибор бериш лозим. Иложи борича исмнинг маъносини билиш ва бунга эътибор қаратиш лозим. Унинг ташқи ва ички хусусиятлари, кўриниши, кийиниши ҳамда сўзлашиш тарзи, хулқи исмига қилсан таҳлил қилинса хотирада узок қолади.

Саналар ва телефон рақамларни хотирада тутишда ўхшаш тасаввурлар алоҳида аҳамиятга эга. Бунинг учун энг аввало, муҳим саналардан лки тарихий шахсларнинг туғилган йилларидан қилсан кенг фойдаланиш мумкин.

Масалан, 21 рақами «Давлат тили тўғрисида»ги қонун қабул қилинган кунни, 1441 Алишер Навоийнинг туғилган кунини, 1991 йил мустақилликка эришилган йилни англатади.

Бу рақамлардан фойдаланиб телефон рақамини лдда сақлаш мумкин. Айтайлик, 199-12-18 телефони олиб кўрайлик, бу телефонни лдда сақлаш учун - Мустақиллик қабул қилинган йил, Давлат тили тўғрисидаги қонун қабул қилинган кун ва Хотин қизлар байрамини эслаш кифоя.

Телефон рақамлари лки саналарни хотирада сақлашда инсон ўзига таниш бўлган рақамлар ва сонлардан фойдалансагина яхши натижаларга эришади. Айтайлик, сиз 18-03-66 рақамига дуч келдингиз, уни хотирада сақлаш учун куйидагича фикрий боғлиқликни шакллантиришингиз лозим. 18 сизни лшингиз, 03 тез лрданнинг рақами, 66 уй номери бўлиши мумкин. Демак, хотирани мустаҳкамлашда бу усуллардан фойдаланиш мумкин. Хотирада нутқни сақлашда ҳам ассоциациядан кенг фойдаланиш мумкин. Чунки нутқда, фикрларда кетма-кетлигини эсда сақлаш муҳим омил ҳисобланади. Нотикнинг ҳаяжонланиши, аудитория ва шароитнинг таъсири натижасида нутқдаги кетма-кетлик хотирадан кўтарилади.

Нутқдаги изчилликни таъминлаш мақсадида фикрий боғланишни яъни, ўхшаш тасаввурни вужудга келтириш лозим. Айтайлик, «Талабаларнинг бўш вақтидан фойдаланиши» мавзусида маъруза қилмоқчисиз. Бунинг учун кўз олдингизга талаба ҳаёти билан боғлиқликдаги расмларни келтирасиз: талаба диванда лтибди, талаба телевизор кўраяпти, талаба компьютер ўйнаяпти, талаба китоб ўқияпти, талаба тўп тепаяпти, талаба кафедра ўтирибди.

Хотирани мустаҳкамлашда юқоридаги усуллардан узлуксиз ва доимий фойдаланилсагина кенг самара беради. Демак, нутқ жаралнида хотиранинг ўрни беқилсдир.

НУТҚНИНГ МУВАФФАҚИЯТЛИ ЧИҚИШ ШАРТЛАРИ

Инсон нимани ўрганар экан ёки эгаллар экан унга бирданига эриша олмайди. Айниқса, нотиклик маҳорати йиллар давомида ҳамда узлуксиз машқ эвазига ўзлаштирилади. Бу жараёнда бирданига муваффақиятга эришиб бўлмайди. Баъзи бир нарсаларни ўзлаштириш учун кўпроқ меҳнат ва вақт талаб этилса, бошқаларда қисқа муддатда кўпроқ ва каттароқ ютуқларга эришилади. Нутқ жараёнида тиришқоқлик ва қатъият алоҳида аҳамиятга эга. Нутқнинг муваффақияли бўлиши учун астойдил ҳаракат қилиш ва ўз фикрида қаттиқ уриш лозим. Ҳар қандай инсон ҳам нутқнинг бошланғич жаралнида ҳаяжонланиши мумкин, аммо дадил бўлса бир оз вақт ўтгач бу ҳаяжон босилади.

Нотиклик санъати билан шуғулланалтган ҳар бир лш қатъийлик ва жасурлик билан ҳаракат қилсагина нутқ маҳоратини эгаллайди.

Нутқнинг муваффақиятли бўлиши нотикнинг табиий қобилиятига ва мақсад йўлидаги интилишига ҳам боғлиқ.

Ҳар бир таниқли нотик ҳам узлуксиз меҳнат, қатъийлик, жасурлик, ҳозиржавоблик, вазминлик хислатларни эгаллагани учун ҳам нотиклик маҳоратига эга бўлган. Демак, нотиклик маҳоратини эгаллаш учун ҳар бир шахс ўзига ишониши, вазминлик ва ҳозиржавоблик билан қатъий матонат кўрсатиши лозим. Шундагина у нотиклик маҳоратини эгаллайди.

ЯХШИ НУТҚ СИРИ

Ҳар бир нутқда маълум бир мавзу акс этади. Бу мавзу сўзлар орқали ифодаланганлиги сабабли, нутқ жаралнида нимани гапириш эмас, балки мавзунини қандай гапириш алоҳида аҳамиятга эга. Таниқли нотиклар нутқ жаралнидаги учта муҳим нарсага эътиборни қаратишади:

1. Ким гапирди?
2. Қандай гапирди?
3. Нимани гапирди?

Мутахассисларнинг фикрича, булардан энг кам аҳамиятлиси учинчисидир. Сўзлаш жаралнида нотикнинг ҳолати унинг аудитория билан боғланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Нутқ лрқин ва қизиқарли бўлиши учун куйидаги усулларга эътибор қаратишдир:

1. Асосий сўзга урғу бериш даркор ва гапдаги бошқа сўзларни унга бўйсундириш, урғу кўйилган сўзларни аниқроқ талаффуз қилиш;

Сен *институтга* бордингми?

Сен институтга *бордингми*?

2. Овоз оҳангини ўзгартириш.

Нутқ жаралнида овоз оҳангини узлуксиз ўзгартириб бориш ҳам катта самара беради, чунки баъзи сўз ва ибораларни юқори овозда, баъзиларини пастроқ овозда талаффуз қилиш тингловчиларга яхши таъсир кўрсатади.

Ота-онага мурувват, фарзандга шафқат, ожизларга кўмак, бева-бечораларга марҳамат туйғуси бўлмаган тили билан дили, суврати билан сийрати номутаносиб шахсни комил инсон деб бўлармикан.

3. Нутқ темпини ўзгартириш. Бунда бир гапни лки сўз бирикмасини тез лки секин талаффуз қилиш назарда тутилади. Масалан: чиройли - чироойли;

4. Муҳим фикрлар олдидан ва ундан сўнг пауза қилиш, яъни жим туриш. Таниқли нотикларнинг кўпчилиги бу қоидага жиддий риоя қилишган. Чунки, асосий фикр тингловчилар онгига аниқ ва тўлиқ етиб бориши учун бу усулдан фойдаланилган.

МИНБАРДАН ТУРИБ НУТҚ СЎЗЛАШ ВА ШАХС

Нутқ жараёнида хусусан, омма олдида чиқишларда шахснинг роли беқиёсдир. Чунки ҳар бир шахсда ўзига хос жиҳатлар акс этган бўлади. Маънавият, куч-қудрат мойиллик, жўшқинлик, ақл тузилиши, тажриба, билим ва бошқалар. Шахси ирсиятга ва теварак атрофга узвий боғланган ҳолда бўлади ҳамда уни ўзгартириш анча қийин кечади. Ҳар бир нотик ўзига хос хислатларни намолн қилиши учун нутқ сўзлашдан олдин яхши дам олмоғи лозим. Бунинг учун нотик мавзу бўйича анча олдиндан тайёргарлик кўриши, сўнгра уни мустаҳкамлаши, нутқ сўзлашидан олдин эса дам олган бўлиши шарт. Нутқ олдидан, овқатланиш ҳам зарур. Аниқроқ қилиб айтганда, нотик оч ҳолатда ва чарчаган бўлмаслиги лозим. Таниқли нотиклар нутқ олдидан яхши дам олишади ва овқатланишади.

Нутқ жараёнида кийиниш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чунки тоза ва яхши кийинган нотик ўзига ишонган бўлади ва теварак атрофдагиларнинг хурмат билан қарашларига сазовор бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда нотикнинг туфлиси тозаланмаган, шими дазмолланмаган, кўкрак чўнтагидан авторучкаси кўриниб турган лки лн чўнтагидан газетаси кўриниб турган бўлса у тингловчилар эътиборини торта олмайди.

Нутқ сўзлаш олдидан нотик яхши кайфиятда бўлиши, юзи ва кўзида мулойимлик ва хурсандчилик акс этиши, чехраси очиқ бўлиши лозим. Шундагина у тингловчиларга лқиши, уларни жалб қила олиши мумкин. Бу ўринда хитой халқининг ажойиб мақолини эслаб ўтиш лозимдир: «Чехрасида кулгу акс этмаган инсон савдо билан шуғулланмаслиги керак».

Нутқ жаралнида тингловчилар бир жойда тўпланиб ўтиришлари лозим. Айниқса, зал жуда катта бўлса, ва одамлар тарқоқ ҳолда ўтиришса нутқнинг самараси кам бўлади. Шу сабабли нотик уларни бир жойга йиғиши ва яқинроқ ўтиришини уюштириши керак. Шунингдек, аудитория лки залнинг ҳавоси тоза бўлиши лозим. Бунинг учун нутқ олдидан форточка лки деразани очиш, аудиторияни тоза ҳаво билан тўлдириш лозим. Саҳнада лки минбарда ортиқча нарсалар бўлмаслиги лозим. Иложи бўлса, стол-стул ва турли ортиқча нарсаларни саҳнада бўлмаслиги кўпроқ самара беради. Баъзан президиум ташкил қилинади ва бир қанча одамлар у ерни банд этишади. Бундай вазиятда саҳналардагиларнинг ҳар бир ҳаракати тингловчилар назарида бўлади. Улар нотикқа ҳам, саҳнадагиларга ҳам эътиборни бир вақтда қаратганлиги учун ҳам кичик бир нарса ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Нотикнинг ўтириши, юриши, хатти-ҳаракати, нутқ жаралнида муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир хатти-ҳаракат тингловчиларнинг кўз ўнгида бўлади ва ўз таъсирини кўрсатади. Нотик тана ҳаракатларининг мослигига, тўғрилигига алоҳида эътибор бериши лозим. Нотик ўз фикрини юракдан чиқариб тингловчиларга етказса, унинг кўли ва олғи билан боғлиқ беўхшов ҳаракатлари сезилмайди.

Нутқ жаралнида хатти-ҳаракат ва имо-ишоралар ҳам катта аҳамиятга эга. Аммо бу хатти-ҳаракатлар ҳар бир шахснинг ўзига хос ва ўзига мос бўлмоғи

лозим. Айниқса, имо-ишоралар табиий ва жонли бўлиши ҳамда нотикқа ярашиши, мос келиши керак.

Нотик мавзу бўйича билганларини пухта ўйлайди, мавзуга дахлдор, айтиш керак бўлган маълумотлар, фикрларни тартибга солади, кўпроқ билимга эга бўлиш, ўша соҳага тааллуқли кўпроқ маълумотларни йиғадиз

Мавзу ҳақида етарли маълумотлар ва билимга эга бўлгандан сўнг уларни жойлаштириш, ихчамлаштириш зарур.

Мавзу изчиллик билан кетма-кет жойлаштирилиши керак. Тингловчилар оммаси диққатини тортиш, эътиборини бир маромда ушлаб туришдан иборат.

Нотик уйда ллғиз ҳолда машқ қилиши, тингловчилар жамоасини тасаввур қилиб, қўл ҳаракатлари, юз имо-ишоралари мувофиқлаштириб машқ қилиши лозим. Бу жаралн қанча кўп такрорланса, нотик учун шунча фойдали бўлади.

Нутқни бир неча бор овоз чиқазиб ўқиб чиқиш асосий фикрларни мантиқий боғлиқлиги ва изчиллигини таъминлаш учун жойлаштириш керак.

НУТҚНИНГ БОШЛАНИШИ

Қадимга даврлардан нутқ жарални учга ажратилган: нутқнинг бошланиши, нутқ ва хулоса. Фан ва техника жамиятнинг тараққий этишига қарамасдан нутқ жаралнидаги уч ҳолат бугунга қадар сақланиб қолган. Таниқли нотиклар нотикни бошланишида қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор берганлар:

1. Нутқни қизиқарли ва кулгили воқеани сўзлаш билан бошлаш.

Бу усул тингловчилар билан улар орасида ўзаро, ички бир яқинлик ҳосил қилади. Баъзи нотиклар ўта жиддий мавзуни ҳам юмор уларнинг ҳазиломуз сўзлари ва ҳажвиялари орқали ифалайдилар

Маълумки, тингловчиларни қизиқтириш, уларни кулдириш катта самара беради. Аммо воқеа-ҳодисани одамларга таъсир этадиган даражада кулги ва юмор билан сўзлаб бериш ҳар қандай нотикнинг ҳам қўлидан келавермайди. Шу сабабли нотик воқеа-ҳодисани қизиқарли ва кулгили қилиб ифодалашни учун узоқ машқ қилиши, маҳорат билан сўз ва имо-ишоралардан фойдалани билиши лозим. Шундагина зарурий натижага эришиш лозим.

2. Нутқнинг бошланишида ҳеч қачон кечирим сўрамаслик керак. Яъни, нотик «мен нотик эмасман, бу мавзуга тайёргарлик кўрмаганман, сизларга янгилик айтолмайман» каби гапларни айтмаслиги лозим.

3. Аудиторияда жиддий қизиқиш уйғотиш лозим. Бунинг учун қизиқарли, ҳайратомуз хабарлар ва янгиликлардан фойдаланиш керак. Шунингдек, муаммоли саволларни қўйиш ва улардан сўнг нутқни бошлаш ҳам яхши самара беради.

4. Нарса ва предметларнинг аниқ расм ва суратларни кўрсатиш ҳам кўнглидагидек яхши натижа беради.

5. Машҳур кишиларнинг фикларини келтириш нутқ жараёнида алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, Алишер Навоий, Амир Темур, Бобур ва бошқаларнинг фикрлари.

6. Тингловчиларни қизиқтирган ҳалтий масалаларга боғлиқ мулоҳаза билан бошлаш ҳам нутқни самарадорлигига хизмат қилади. Чунки аудиториядагиларнинг биринчи навбатда ўзларига боғлиқ муаммолар қизиқтиради.

7. Нутқни жуда ҳам расмий тарзда бошламаслик лозим. У табиий, эркин тарзда бўлсагина тингловчиларда катта қизиқиш уйғотади.

ШЕЪР ЎҚИШ ЁКИ РИВОЯТ АЙТИШ БИЛАН БОШЛАШ

Баъзи нотиклар адабилт ва санъатни севгани учун қандай мавзу бўлишидан қатъий назар, нутқни адабий шаклларда ифодалашни маъқул кўрадилар.

ЭРКИН СУҲБАТ, САВОЛ-ЖАВОБ БИЛАН БОШЛАШ

Бундай нотиклар тингловчи билан ўзини ўта яқин тутгани учун аудитория билан нотик орасида «хитой девори» бўлмайди. Тингловчиларга муурожаат қилиш, уларнинг фикрий муносабатларини эшитиш нотикни аудиторияга бирмунча яқинлаштиради.

КУТИЛМАГАН, ТАСОДИФЛИ БИР ВОҚЕАДАН БОШЛАШ

Бу усулда мавзунинг характериға қараб драматизмға бой ўта қизиқарли ҳодисани танланади. Энди нима бўларкин, деган мазмунда аудитория нотикқа тикилган. Нотик тингловчиларни ҳодиса сабабини билишға қизиқтириб қўйғач, мавзунини усталлик билан унга боғлайди¹.

Нотик нутқининг таъсири икки хил омилға боғлиқ. Нутқ жаралнида ана шунга риоя этилмаса, мақсад оқибатсиз тугайди. Бу нутқ сифатлари ва нутқ техникасидир. Нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, софлиги, тахсирлилиги, жўялилиги, бойлиги, ифодавийлиги, соддалиги, қисқалигини талаб этувчи омиллар унинг сифатини ташкил этса, овоз, нафас, пауза, интонация, дикция, урғу нутқ техникасини ташкил этади. Ҳар иккаласини амалда тўла ва ўринли қўллай билмаган нотик ютқазади.

¹ Жуманиёзов Р. Нутқий маҳорат. Т., Адолат, 2005, 75 б.

НУТҚНИ ЯКУНЛАШ

Ҳар бир нарсанинг бошланиши ва якуни алоҳида аҳамиятга эга. Нутқ жаралнида унинг якуни алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, нотикнинг сўнгги сўзлари тингловчилар лдида сақланиб қолади. Шу сабабли нотик нутқ жаралнида сўнгида айтиладиган ҳар бир сўз ва иборага жиддий эътибор бериши шарт. Баъзи тажрибасиз нотиклар нутқини шундай тугатишади:

«Нутқимни тугатаяпман, сизларга айтмоқчи бўлган гапларим шулардан иборат», «Нутқимни шу билан тугатаяпман».

Нутқни шундай тугатиш керакки, уни тингловчилар билмай қолсин, унга алоҳида урғу бериш тўғри эмас.

Таниқли нотиклар нутқнинг сўнгги сўзига алоҳида эътибор бериш ва тайёргарлик кўришган. Нотик сўнгги сўз сифатида айтиладиган якунга 2-3 вариантда тайёргарлик кўриб қўйиш лозим. Тажрибасиз ва гўл нотиклар бунга эътибор беришмайди ва яхши тайёргарлик кўришмайди. Умуман, нутқни қуйидаги кўринишларда якунлаш яхши натижа беради:

1. Нутқдаги асосий фикрларни қисқа баён қилиш;
2. Нутқдан келиб чиқиб тингловчиларни ҳаракат қилишга чорлаш;
3. Тингловчилар шаънига қисқа мақтов сўзлар айтиш;
4. Юмористик ва ҳажвий нарсани, воқеани айтиб тингловчиларни кулдириш;
5. Мавзуга доир шеърий сатрлар билан якунлаш;
6. Қуръон ва ҳадислардан наъмуна келтириш;
7. Нутқни авжига етказиб долзарб ва қизиқ нарсани айтиш билан якунлаш.

Нутқни шундай якунлаш керакки, тингловчилар унинг тамом бўлганлигини сезмай қолсин.

Нотик қуйидагиларга таянган ҳолда ўз чиқишини баҳолайди:

а) тингловчилар аудиториясининг эътиборини қай даражада торта олгани;
б) мавзуга қай даражада кириб борилгани ва уни қанчалик тушунтирилгани; бунда берилган саволларнинг характери ва моҳиятига таянилади.

в) мавзунинг қайси жиҳати тингловчиларда кўпроқ қизиқиш уйғотгани;
г) мавзуга доир яна қандай китобларни кўриб чиқиш зарурлиги;
д) тингловчилардан айримларининг яқка ҳолда мавзунинг лритилиши хусусидаги шахсий фикрларини эшитиши;

е) келтирилган мисолларнинг ҳалтийлиги ва далилланганлиги;

л) қандай нутқий нуқсонларга йўл қўйилгани;

ж) кейинги мавзу юзасидан жиддий тайёргарлик кўриш, мутолаа, фактларни тўплаш, аудитория психологиясини ўрганиш ва ҳоказо¹.

¹ Жуманиёзов Р. Нутқий маҳорат. Т., Адолат, 2005, 75 б.

НУТҚНИНГ МАҚСАДИ ВА АНИҚЛИГИ

Ҳар бир нутқ маълум бир мақсадни акс эттиради. Нотиклар нутқнинг мақсадини қуйидагича 4 гуруҳ бўлишади:

1. Бирор масалани тушунтириб бериш;
2. Фикр туғдириш;
3. Таъсир қилиб ишонтирмоқ;
4. Кўнглини очмоқ ёки овутмоқ.

Нутқ жараёнида аниқлик ва ёрқинлик ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, қилсий материаллардан кенг фойдаланиб нутқни аниқ ва қизиқарли ифодалаш мумкин.

Масалан: «Мамлакатимизда аҳолининг зичлиги турличадир», жумласини олиб кўрайлик. Бу жуда умумий гапдир. Бу гапни қиёсий таҳлил этсак янада ёрқин бўлади «Андижон вилоятининг майдони 4,2 минг кв.км, аҳолиси 2 200 000 киши бўлса, Томди туманининг майдони 42,4 минг кв.км, аҳолиси 26,5 минг киши». Демак, Томди туманида 1 кв.км га 0,5 киши тўғри келса, Андижон вилоятида 520 киши тўғри келади.

Нутқ жараёнида турли соҳаларга тегишли махсус терминлардан фойдаланишда меъёрни билиш зарур. Чунки тингловчиларнинг аксарияти бундай сўз ва терминларни мутлақо тушунмайди. Шу сабабли сўз ва терминларни қўллашда уларнинг тушунарлилигига, маъносига алоҳида эътибор қаратиш керак.

Нутқ аниқ ва тушунарли бўлиши учун кўпроқ кўрғазмали қуроллардан фойдаланиш зарур. Халқ бекорга қуйидаги мақолни бежиз айтмаган: «Юз марта эшитгандан, бир марта кўрган яхши».

Дарҳақиқат, тиббиёт ходимларини фикрича, кўришда эшитишга қараганда 25 марта ортиқ таассурот пайдо бўлар экан. Шу сабабли нутқ жараёнида турли сурат ва расмлардан фойдаланиш кўпроқ самара беради. Қолаверса, аниқ бир нарсани кўрсатиш умумий нарсадан кўпроқ натижа келтиради. Масалан: «Қуш сайраяпти» - аниқроқ қилиб айтсак, «Бедана сайраяпти».

Нутқда асосий ғояни турли сўзлар билан қайтариш ҳам яхши самара беради. Турли сўзларни қўллаш, аммо бир фикрни, ғояни ифодалаш, нотикдан катта маҳорат талаб қилади. Нутқ жараёнида умумий фикрдан кўра аниқ, конкрет мисоллар катта таъсир кучига эга. Масалан, қуйидаги гапни олиб кўрайлик: «Шундай соҳа вакиллари борки, улар миллионлаб пул топишади». Бу жуда умумий гап. Буни аниқроқ, конкрет қилиб ёритиб берсак, катта самара беради. Таниқли футболчи Девид Бекхэн 1 ойда 10 млн. доллар, боксчи Муҳаммад Али 20 млн. доллар, таниқли актёр Арнольд Шварцнегер 30 млн. доллар даромад қилади.

Ҳар бир нутқда маълум бир муаммони ёритиш зарур. Баъзилар бир қатор муаммоларни қамраб олганлиги учун уларни тушунарсиз ва чала ёритади. Натижада нутқнинг самараси бўлмайди. Шу сабабли қандай мавзуда нутқ бўлишидан қатъий назар бир ёки икки мавзунини қамраб олиши зарур. Ҳар қандай нутқни айтиб ўтилган фикрлар билан яқунлаш керак.

ТИНГЛОВЧИЛАРНИ ҚИЗИҚТИРИШ

Олимларнинг таъкидлашича инсонлар учун дунёда 3 та муҳим нарса мавжуд экан.

- шахсий ҳаёт,
- шахсий мулк,
- ва дин.

Уларнинг биринчиси орқали ҳаётни юзага келтирамиз, иккинчиси орқали уни қувватлаймиз, учинчиси орқали ҳозирги ва келажакдаги ҳаётимизни тартибга соламиз. Демак, нутқ жараёнида юқоридаги 3 нарсани назарда тутиш лозим. Нотиқ тингловчиларнинг қизиқишини эътиборга олсагина, унинг нутқи самарали ва жонли бўлади.

Нутқ жараёнида конкретлик ва аниқлик тингловчиларга тез таъсир қилади. Айтилаётган ҳар бир сўз таъсирчан ва ифодали бўлиши лозим. Бунинг учун нутқ жараёнида халқ мақолларидан фразеологик иборалардан, хикматли сўзлардан кенг фойдаланиш зарур. Масалан, «Адабни беадабдан ўрган», «Боғ олсанг қишда ол, боғ сотсанг ёзда сот», «Дўсти нодондан, душмани доно яхши», «Жўжани кузда санайдилар», «Ишим битди, эшагим лойдан ўтди», «Ғат-ғат қилар қарнайчи, балога қолар сурнайчи», «Санамай саккиз дема», «Қуда бўлгунча кўп синаш, қуда бўлгач кўп сийлаш» кабилар.

Н

УТҚ УСЛУБИНИ ЯХШИЛАШ

Ҳар куни бизни нутқимизга қараб муҳокама қилишади (фикр юритишади). Бизнинг нутқимиз бизнинг зиёлигимизни кўрсатади; у зийрак тингловчиларга биз вояга етган жамият ҳақида сўзлаб беради; у бизнинг илмий ва маданий даражамизни кўрсатади.

Сизда ҳам, менда ҳам ўраб турган олам билан алоқа қилишнинг 4 та усули мавжуд. Биз ҳақимизда қуйидагиларга асосланиб фикр юритишади: биз нима қилаймиз; биз қандай намоён бўламиз; биз нимани гапирамиз ва биз буни қандай гапирамиз. Шунга қарамай кўпчилик кишилар ҳаёт давомида ўзининг сўз бойлигини онгли равишда оширишга ҳаракат қилмайдилар, турли сўзларнинг маъно нозикликларини ўзлаштир (ўрган)майдилар. Сўзларни аниқ ва тушунарли талаффуз қилмайдилар. Улар ишда ва кўчада эшитган, сийқаси чиққан ва чайналган ибораларни қўллайдилар. Анъанавий талаффуз қоидаларини тез-тез (кўпинча) бузадилар: баъзан ва асосан грамматик қоидаларга риоя қилмайдилар.

Агар илмий даражага эга бўлган кишилар шундай хато қилсалар, унда иқтисодий зарурият таъсирида ўз билим олишини узишга мажбур бўлганлардан нимани кутиш мумкин? 30 йилдан ортиқ Гарвард университетининг президенти бўлган доктор Чарльз У. Эллиот айтган эди: «мен эркаклар ва аёллар маълумотининг зарурий қисми сифатида фақат маънавий илм олишни тан оламан. Мен она тилини аниқ ва назокат билан қўллашни назарда тутаяпман». Сўзларни ўз ўрнида ва чиройли қўллаш учун баъзи воситаларга эътибор бериш зарур. Бу ҳаммага маълум бўлган восита - таниқли шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, олимлар, санъаткорларнинг ижодидан баҳраманд бўлиш, фойдаланишдир. Айниқса, шеърий асарларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Таниқли нотиқлар кўпдан кўп китоблар ўқиш, ўрганиш эвазига сўз бойликларини кўпайтирганлар. Демак, услубни шакллантиришда ҳаммага маълум бўлган восита - адабий асарларни кўп ва мунтазам ўқиб боришдир.

Нутқ жараёнида сўзларнинг маъноси, этимологияси ҳам катта аҳамиятга эга: телефон грекча теле - узоқ, фон - товуш; «шакар» санскритча: каркара - ширинлик: русча «сахар»; компания французча com - бирга, panis - нон яъни, компаньон - бирга нон баҳам кўрувчи; доллар - taler - долина (водий яъни, XVI асрда авлиё Иохим водийсида илк бор у зарб қилинган). Сўзларнинг келиб чиқиши ва маъноси кўпчиликка қизиқарли бўлгани учун нутқ жараёнида унга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Нутқда фикрингизнинг нозик жиҳатларини ифодалаш муҳимдир. Бунинг учун фикрни қайта - қайта ёзиш, қоғозга тушириш керак. Кўпчиликда сўз устида жиддий ишлашга вақт ва қизиқиш бўлмайди. Натижада уларнинг нутқи куруқ ва зерикарли бўлади. Маълумотларга кўра ўртача одам 2 мингга яқин сўзни ишлатади. Ҳолбуки, Навоий ўз асарларида 27 мингга яқин сўзни қўллаган, ҳозирга ўзбек тилининг изоҳли луғатида 60 мингга яқин сўз ва иборалар жой олган. Нутқ услубини яхшилаш учун янги сўз ва иборалардан кенг фойдаланиш зарур.

НОТИҚЛИК ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

«**Нотик**» - сўзи араб тилидан олинган. У нутқ, мантиқ сўзлари билан ўзакдошдир. Нутқ сўз ва тафаккурнинг узвий боғлиқлигида намолн бўлади. Нотик бошқа одамлар хулқ-атворига ва фаолиятига таъсир кўрсатиш мақсадида уларга сўз орқали таъсир этувчи шахсдир. Нотикнинг тафаккури ва онги узвий боғлиқдир. Нотик мантикий фикрлаш хусусиятига эга бўлган ҳамда гидроки, хотираси, ўй-халллари, иродаси, сўзамоллиги, гапга чечанлиги, билимлилиги билан оддий одамлардан фарқланувчи шахсдир.

«**Аскиячи**» - арабча «закий» сўзидан олинган бўлиб, «ҳозиржавоб, ўткир зеҳнли» деган маъноларни англатади. Жамоат олдида маълум мавзу бўйича бадий сўзда ўз қобилиятини намолн қилиб тортишувчи киши - аскиячи дейилади. Аскияда икки ва ундан ортиқ киши лки маълум гуруҳлар ўзаро мусобақалашади. Аскиячи ҳозиржавоб бўлиши, кўп маъноли кулгили, таъсирли ва қочиримли сўзлаши лозим. У она тилининг бойликлари яхши билиши, киноя, қочирим, ҳазил, масхара, кесатиқ, ўхшатиш, муболаға каби санъатлардан унумли фойдаланиши лозим. Аскиячининг вазифаси кулги орқали одамларга завқ бериш, уларнинг билими ва ақлини чарҳлаш, ҳозиржавоб бўлишга ўргатишдир.

Аскиячининг турлари кўп: пайров, сафсата, ўхшатдим, қофия, лақаб ва бошқалар.

Ўзбек халқи қадимдан тўй, сайил ва байрамларда аския бўйича мусобақалар ўтказиб келади. Аскиячилик ривожига Деҳқон Шерназаров, Эрка қори Каримов, Юсуфжон Шакаржонов, Ака Бухор Зокиров, Ижроқумбува Аминов, Абдулхай махсум Қозоқов ва бошқалар катта ҳисса қўшишган.

«**Бадихагўй**» - арабча бадиха - гўй - сўзловчи сўзларидан олинган бўлиб, ҳозиржавоб ва чечан кишиларнинг шеърий йўсинда бирданига сўз, шеър лки қўшиқ айтишидир. Бадихагўй асарни ижод этади лки унга маълум бир ўзгартишлар киритади. Бадиха эркин тарзда ижод ва ижро этилган асар бўлиб, бадихагўйдан катта тажриба ва юксак иқтидор талаб этади. Бадихагўйликнинг тур ва жанрлари кўп бўлиб, энг кўп тарқалгани бахшичиликдир. Пулқаш, Эргаш Жуманбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислон шоир ва бошқалар бахшилик (бадихагўйлик) санъатига муносиб ҳисса қўшганлар.

«**Воизлик**» - арабча «ваъз» сўзидан («даъват», «хитоб» маъносида) олинган бўлиб, ислонда одамларни эзуликка ва яхшиликка чақирувчи, жамоат олдида нутқ сўзловчи шахсни англатади. Ал Басрий ислондаги илк воиз бўлган. Таниқли олимлар, шоирлар, дин арбоблари ҳам воизлик санъатига муносиб ҳисса қўшишган. Айниқса Мавлоно Рилзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Жалолоддин Румий ва бошқалар ўз нутқлари билан машҳур бўлганлар. Воиз хушовоз, ишонтирадиган, таъсирчан гапирадиган, талаффузи аниқ ва равшан, юксак билимли ва маданиятли, бир неча тиллар эгаллаган шахс бўлган. Кейинчалик воизликнинг аҳамияти ошиб нафақат ислоний маъруза балки силсий ва халқаро аҳволга бағишланган маъруза, баҳс ва мунозарани қамраб олган. Жума намози ва ҳайит куларида воизлик халқ олдида нутқ сўзлаганлар. Воизлик санъатининг ривожланиши натижасида унинг янги тармоқлари

вужудга келган: хатиблик - диний ва силсий маъруза; музаккирлик - диний-ахлоқий масалалар; дабирлик - давлат миқилсидаги лзишмалар ва уни ўқиб бериш.

«Маддох» - арабча «мадх» («мақтов», «таъриф») сўзидан олинган бўлиб, бирор шахс лки нарса, воқеани мадх этувчидир. У асосан диний мавзуларда, хусусан Муҳаммад пайғамбар ва чорилрларнинг ҳалти ҳамда хислатлари ҳақидаги маълумотлардан бадиҳа тарзида айтувчи ҳисобланади. Диний байтларни, ғазалларни ва ҳикояларни баланд овозда кенг халқ оммаси олдида равон ва ифодали айтиш маддохнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, маддохлик диний айтиш йўли бўлиб ижрочидан нотиклик м'ҳоратини талаб қилган. Кейинчалик маддох сўзининг яна бир маъноси юзага келди. Бирор шахсни, хислатни лки ғояни ҳаддан ортиқ мақтовчи ҳам маддох деб юритила бошлади.

«Сухандон» - форсча «сухан» («сўз») сўзидан олинган бўлиб, сўзга чечан сўз устасини англатади. Сухандон турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс ҳисобланади. Унинг аудиторияси ниҳотда катта: турли байрамларда кенг халқ оммаси олдида, маросим ва тадбирларда, анжуман ва кечаларда ва бошқаларда.

Мумтоз адабий меросимизнинг билимдони Нусратулло Атоуллоҳ ўғли Жумаҳўжа сухандонликнинг ўтмишдаги ва ҳозирдаги аҳволоти борасида фикр юритиб, унинг расий ва норасмий даврларидаги талаблар билан боғлиқ мулоҳазаларни илгари суради. «Сухандонликнинг қуйидаги асосий шартлари бор: биринчидан, у маънавий-ахлоқий етук, маърифатли зот бўлсин, иккинчидан - лши улугроқ, ҳалтий тажриба кўрган бўлсин, учинчидан - эл танийдиган ва элни танийдиган бўлсин, тўртинчидан - нутқий камчилиги бўлмасин, бешинчидан - кўриниши кўркем, нуроний ва лқимтой бўлсин, олтинчидан - давра ташкилотчиси лки тўй-маърака эгасига яқин бўлсин, еттинчидан - давра қатнашчилари, хонадон аҳли, меҳмону мезбонларнинг асосий қисмини танийдиган киши бўлсин».

«Диктор» - лотинча «диктор» («сўзловчи») сўзидан олинган бўлиб, радио ва телевидениеда нутқ сўзловчи шахсдир. Диктор сўзи икки маънода қўлланилади: 1) телекамера лки микрофонда тайёр матнни хуш овозда ифодали ва тўғри талаффузда ўқиб берувчи шахс; 2) матнга карамасдан уни равон ва чиройли гапирувчи шахс.

Дикторнинг иккинчи маъносига хос хислатга эга бўлган нотиклар диктор сўзини сухандонни синонимии сифатида ишлатишади. Нотиклик санъатининг назарий ва амалий масалалари бўйича таниқли мутахассис Раҳимбой Жуманилов бу ҳақда шундай лзади.

«Қироатхонлик» - таъсирчан, ифодали ўқиш санъати. Аслида, қиссахонлик ҳам унинг бир кўриниши. Ўзига хос ўқиш йўли ва услубини ўз ичига олган бу санъат қироат қоидалари билан турли халқларда мавжуд бўлган. Европада назмни насрга, насрни назмга мойил қилиб ўқиш усулида ҳам қироатхонликнинг айрим қирралари бор. Қироат оддий сўзлашув услуби ва оҳангидан фарқ қилган ҳолда мусиқийликка мойиллиги билан ажралиб туради. Арабий қироат талаби, тажвид қоидалари билан ўқилувчи Қуръон тиловати

шунга мисолдир. Қуръон лддан лки манбанинг ўзидан ўқилади. Ҳар иккаласида ҳам қироатга риоя этилади. Сўзлаш билан кўшиқ орасидаги оҳанг асносида ўқилади.

НУТҚИЙ САНЪАТЛАР

ОҒЗАКИ НУТҚ

1. воизлик
2. нотиқлик
3. суҳандонлик
4. қиссагўйлик
5. ровийлик
6. бадиҳагўйлик
7. аскиячилик
8. маддохлик ва ҳоказо.

ЛЗМА НУТҚ

1. дабирлик
2. котиблик
3. муншийлик
(мирзолик) ва ҳоказо.

ҚИРОАТХОНЛИК

а) адиблар номи билан
боғланганлари
навоийхонлик
бобурхонлик
бедилхонлик
машрабхонлик
огоҳийхонлик
муқимийхонлик
ва ҳ.к.

б) жанрий
кўринишлари
қасидахонлик
маснавийхонлик
ғазалхонлик
мухаммасхонлик
рубойихонлик
қиссахонлик
хамсахонлик ва ҳоказо.¹

¹ Р.Жуманиёзов. Нутқий маҳорат. Т.: Адолат, 34-б.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. Т.: 2000.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул - қулуб. Т. 1983.
3. А.ў.Муҳиддинов. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти Т.: 1995.
4. А.Аҳмедов. Нотиклик санъати. Т.: 1967.
5. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т.: 2002.
6. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати. Т.: 1984
7. В.Г.Костаморов. Культура речи и стиль. М.: 1960.
8. Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожиматов, О.Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари Т.: 1994.
9. Қобуснома. Т.: 1994.
10. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристнинг нутқ маданияти. Т.: 2003.
11. М.Миртожиев, Н.Маҳмудов. Тил ва маданият. Т.: 1992.
12. Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. Т.: 1999.
13. Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
14. Н.Жумаҳўжа. Истиқлол ва она тилимиз. Т.: 1998.
15. О.Ҳакимова Мантиқ ва нутқ маданияти. Т.: 2002
16. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
17. Р.Расулов. Истиқлол талаби, Гулистон жур. № 2. Т.: 1994.
18. Р.Расулов. Тил ҳаётимиз кўзгуси. Нафосат жур. № 2. Т.: 1993.
19. Р.Расулов. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. Т.: 2001.
20. Р.Расулов, И.Умиров. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати. Т.: 1997.
21. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т.: 1972.
22. С.Иномхўжаев. Нотиклик санъати асослари. Т.: 1982.
23. С.Мўмин. Сўзлашиш санъати. Т.: 1997.
24. Т.Қудратов Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993.
25. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Т.: 1988.
26. Қ.Мўйдинов, К.Ваҳобова. Нутқ маданияти (маъруза матнлари) 2001.
27. Н.Ҳусанов. Ўқитувчининг нутқ маданияти (маъруза матни). 2003.
28. Н.Ҳусанов, З.Мираҳмедова. Мутахассислик тили. Т.: 2001.
29. Р.Жуманиёзов. Нутқий маҳорат. Т.: Адолат, 2005.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

«НУТҚ МАҲОРАТИ»

Кишилик жамиятида турли соҳалар ва касблар мавжуд. Соҳа инсон фаолияти, илм-фан, маданият ваш у кабиларнинг маълум бир тармоғини ифодалайди. Одамларнинг яшаш манбаи, яъни асосий тирикчилиги маълум касбга асосланишлиги сабабли энг аввало бу сўзнинг маъносини яхши билишимиз лозим. Касб инсоният фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келади ва киши шуғулланадиган машғулот ҳисобланади. Касб ўзига хос тажриба, билим ва маҳорат натижасида шаклланади. Соддароқ қилиб айтганда иш фаолиятини меълрида амалга ошириш учун талаб этиладиган маҳорат касб дейилади. Касб арабча сўз бўлиб, унинг тилимиздаги синонимлари хунар, машғулот ва юмуш (иш)дир.

Касб жамиятдаги маълум бир меҳнат фаолият йўналишини, унинг тор соҳалари эса ихтисосликни англатади. Масалан, иқтисодчи касби турли ихтисосликларга бўлинади: банк иши, молия, солиқ, суғурта, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, менежмент, статистика, касб таълими.

Касб таълими ихтисослиги иқтисодилтнинг маълум бир соҳаси бўйича иқтисодчи-педагогларни тайёрлашга асосланган. Талабанинг иқтисодилт соҳаси бўйича эгаллаши шарт бўлган билим ва кўникмаси таълим ҳисобланади. Хулоса қилиб айтганда касб таълими ихтисослиги иқтисодчи педагог (ўқитувчи) демакдир.

Иқтисод арабча сўз бўлиб «тежаш» деган маънони англатади. Унга -чи сўз ясовчи кўшимчаси кўшиш орқали янги сўз ясалган: иқтисодчи. Демак, иқтисодчи - иқтисод фанлари ва иқтисодий масалалар бўйича мутахассис ҳисобланади.

Педагог таълим-тарбия ишлари билан шуғулланадиган кишидир, яъни ўқитувчи. Ўқитувчи таълим-тарбия ишлар билан мунтазам шуғулланувчи шахс бўлгани учун энг шарафли, ҳурматга лойиқ инсон ҳисобланади. У ўқиш, ўрганиш ва ҳалтий тажриба натижасида тўплаган билимини лшларга аниқ ва тўлиқ тушунтириши, бериши лозим. Бу эса нутқ маданияти билан боғлиқ масала ҳисобланади. «Нутқ маданияти» тушунчасини англаш учун уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиш зарур. Нутқ сўзи икки маънода қўлланилади: 1) Фикрни сўз орқали ифодалаш қобилияти. 2) Сўзлашув жаралнидаги тил (бадий, оғзаки, поэтик). Нутқ сўзи арабча бўлиб нотик ва мантиқ сўзлари билан бир ўзакдан ясалган.

Киши жамият, табиатдаги предмет, ҳодиса ва воқеаларни сезги органлари ҳамда нутқ орқали идрок этади.

Маданият арабча «Мадина» - шаҳар сўзидан келиб чиққан бўлиб, шаҳарда (маданий тарзда) ўтроқ яшовчи аҳолига нисбатан қўлланилган. Арабларнинг саҳроларда яшовчи аҳолими бадавийлар дейилади ва уларнинг яшаш тарзи, муомаласи, кийиниши шаҳарликларга нисбатан бир қадар орқада бўлган.

Умуман, шарқ алломалари ҳам шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида таърифлаганлар, яъни инсон етукликка асосан шаҳарда эришади. Маданият сўзи ҳозирги ўзбек тилида бир қанча маъноларда қўлланилади: жамият тараққилтининг муайян даражаси; инсонлар яратган моддий бойликлар; кишиларнинг маънавий ҳалти ва мероси; зиллилик ва маърифат.

Маданият сўзи Ғарбда икки маънода қўлланилган: 1) таълим-тарбия бериш. 2) кишининг табиатга тўғри таъсир кўрсатиши. Лотинча «cultura» яъни ерга ишлов бериш сўзидан рус тилидаги культура сўзи юзага келган ва у икки маънода қўлланилади: етиштириш; маънавиятни ва ахлоқни юксалтириш. Бу сўзни ўзбек тилига таржима қилганда унинг ҳар икки маъносини назарда тутиш лозим. Чунки рус тилидаги «культурное растение» бирикмаси ўзбек тилига нотўғри тарзда таржима қилинган: «маданий ўсимликлар». Холбуки бу бирикма «экиладиган ўсимликлар» деб таржима қилинади.

Демак «Нутқ маданияти» бирикмаси аниқ, тўғри, чиройли ва соф тилда сўзлашишни акс эттиради.

«Нутқ маданияти» фанининг мақсади педагогларда лзма ва оғзаки нутқий кўникмаларни шакллантиришдан иборат бўлиб қуйидагиларни қамраб олган:

1. Талабаларда мантикий асосланган оғзаки ва лзма нутқни ўстириш.

2. Педагог нутқига хос бўлган, илмий ва амалий асосланган малакани шакллантириш.

3. Иқтисодилт тили ва услубига, унинг терминологик тизимига хос хусусиятлар ва қонуниятлар ҳақида кенг маълумот бериш.

Ўзбек тилининг софлиги ва бойлиги учун курашиш ҳар бир кишининг бурчидир. Зилли ва раҳбарларга эса янада катта масъулият юкланган. «Ўз фикрини мутлақо мустақил она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор раҳбар курсида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин»¹.

Р.Эмерсон эса:

«Нутқ қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади» - дейди (6 бет).

«Сўздан кучлироқ нарса йўқ» (Менандр).

«Сўздан қудратлироқ нарса йўқ». Ўткир далил ва юксак фикрлар сафини ёриб ўтиш мумкин эмас. Сўз ёвузларни яқсон этади, қалъаларни йиқитади. У кўзга кўринмас қурол. Сўз бўлмаса, дунё дағал кучлар қўлида қолар эди. Сўз сеҳридан кучлироқ сеҳр йўқ. (А.Франс)

«Сўз буюк нарса. Шунинг учун ҳам буюкки, сўз билан одамларни бирлаштириш, сўз орқали уларни бир-бирлари билан юз кўрмас қилиб юбориш мумкин, сўз билан меҳр қозониш, сўз билан нафрат ва адоватга йўлиқиш мумкин. Одамларни бир-биридан ажратадиган сўзни айтишдан сақлан» (А.Н.Толстой).

¹ И.Каримов. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси IX сессияси: Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.

«Тил - энг хатарли қурол. Сўз ярасидан кўра тиф ярасини даволаш осон» (П.Кальдерон).

«Қаердаки сўз тирик экан, у ерда ҳали иш ҳам ўлмаган!», «Сўз қандай ишга йўллаши билангина қимматлидир» (А.И.Герцек).

«Жонли сўз мўъжизалар яратади» (И.Бурденко).

«Сўз шамолга қараб учадиган ўйинчоқ пуфак эмас. У иш қуроли: у маълум даражадаги оғирликни кўтариб турмоғи лозим. Ўзгалар кайфиятини қанчалик ром этиши ва ўзгартиришига қарабгина биз сўзнинг аҳамияти ва кучини баҳоламоғимиз мумкин» (В.Г. Короленко). (10 бет)

«Ардам баши - тил» (Қошғарий)

«Киши сўзлашу, йилқи йизлашу» (Қошғарий) (8 бет)

Алломаларимиз сўз ва тилга алоҳида эътибор беришган. Кайковус «Ҳамма қобилиятлардан энг яхшиси нутқ қобилиятидир» - деган бўлса,

Навоий:

«Кўнгул дуржи ичра гуҳар сўз дурур,

Башар гулшанида самар сўз дурур» - деб ёзган эди.

«Сўзни кўнгулда пишқормагунча тилга келтурма,

Ҳар неким кўнгулда бор - тилга сўрма» (Навоий)

«Сўз - гул, иш - мева» (Хоразмий)

«Ўз биродарингни янчилган мушқдан кўра ҳам хушбўй сўзлар билан мактаб ёд эт, гарчанд у сендан узоқ шаҳарда бўлса ҳам»

«Нодон киши сўз, ҳикмат лаззатини билмайди, бамисоли тумов киши гулнинг ҳидини сезмагани каби»

«Тилингдан чиққан садақа (яъни панду насихатинг) баъзан кўлингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир»

«Кўп сўзлар борки, улар сени жангу жадалга солиб, ҳалокатга гирофтор қилади ёки улардан қайтарса ҳам елка чуқурингни гул каби қизарган ҳолга келтиргандан кейин қайтаради» (Маҳмуз Замахшарий) (10-11 бет)

Такрорлаш учун саволлар

1. Нутқ нима?
2. Маданият сўзи нимани билдиради?
3. Касб сўзи нимани ифодалайди?
4. Иқтисод сўзи қайси тилдан олинган ва қандай маънони англатади?
5. Нутқ маданияти қайси соҳалар билан боғланган.

Топшириклар

«Мен севган касб» мавзусида лзма иш лзинг.

Ққитувчи, устоз ҳақидаги шеърлардан лд олинг.

1. Қуйидаги ҳикматли сўзлар ва гапларни маъно ва услубига кўра таҳлил қилинг.
2. Гап саллада эмас, каллада.
3. Муаллим ила муҳаррир миллатнинг икки кўлидир.
4. Ота-онага мурувват, фарзандга шафқат, ожизларга кўмак, бева-бечораларга марҳамат туйғуси бўлмаган, тили билан дили, суврати билан сийрати номутаносиб шахсни комил инсон деб бўлармикан?
5. Шуниси борки, ўзинг дурустроқ билмаган нарсангни айтиш гуноҳи азим.
6. Оз сўзлагин, оз егил ва оз ухлагил.
7. Тоза қалб, тиниқ тафаккур, бедор иймон бўлса бас.
8. Яхшилик суҳбатида бўлиш дилни ҳар хил ғубор ва қуйқалардан тозалайди. Қалбларни чароғон қилади.
9. Ёзма нутқи ҳам, оғзаки нутқи ҳам бирдай равон ва фаровон, лафзи халол, тўқис ва текис эди.
10. Каллада йўқ нарса тилда ҳам бўлмайди. Сўзнинг кучи фикрнинг кучида мужассам.
11. Киши ўз нодонликларини пайқаб боргани қадар ақллидир.
12. Агар биз ота-боболарнинг урф-удумига, уларнинг одамийлик, лшларга шафқат, катталарга ҳурмат, кадр-қиммат ҳақида айтган ўғитларига хилнат қилсак, аросатда қолиб, ўз миллий қилфамизни буткул йўқотиб қўямиз.
13. Бадиий асар «маънолар хазинаси» бўлиб, лзувчининг ўзининг ҳар бир китобида қандайдир «янги гап» айтишга ҳаракат қилар экан, у ўз муддаосини она тилининг мавжуд луғавий - ифодавий воситалари орқали рўлбга чиқазади.
14. Ишонтириш учун ишониш керак.
15. Тилда шундай сўзлар борким, улар ўзлари ифода этаётган айни нарса ёки ҳодисанинг ўзидан ҳам тотлироғ: «одамшаванда», «одамохун», «заковатли» деймиз. Олийжаноб инсонларга нисбатан «шафқатли», «маърифатли», «марҳаматли», «эътиқодли» сифатларини қўллаймиз. Мазкур тушунчаларнинг маъзи тўқ, салмоғи ва қадри баланд.
16. Бошқалардан тўғрилиқни талаб қилишинг учун ўзинг тўғри бўлишинг керак.
17. Миллий ахлоқ деганда мен одамларимизга хос ҳаё, ибо, шарм, меҳмондўстлик, сабр-қаноат, мулоҳзакорлик, андиша, шафқат, оилага, ота-онага, аёлга ҳурматни тушунаман. Яна: сахийлик, хокисорлик, жавонмардлик. (14)
18. Риё қаерда тугади-ю, зиё қаерда бошланди? (24)

19. Ўзбекнинг ҳам жаҳон халқларининг инсоний - миллий хазинасига инъом этишга арзигулик ажойиб - ғаройиб сифатлари (бағрикенглик, саховатпешалик, меҳнатсевар-лик, тўғрисиўзлик, ялангтўшлик) мўл.
20. Ҳар қандай таъриф ўша таърифланалтган ашлга мос бўлмоғи даркор. Ошириб мақсадга рағбат ортиқ даражада ерга уришдай гап. Ҳар иккаласида ҳам меълр бузилган бўлади (63).
21. Кўришни истасанг, ҳар қандай кимсада ҳам истаганча яхшиликларни кўришинг мумкин. (78)
22. Илм билан дин ўртасида «Хитой девори»ни қўйиб бўлмайди. (90)
23. Таълим-тарбия, ирсият негизига қурилгандагина самарадор бўлади. (96)
24. Дил билан тил айру тушган жойда нима бўлади? Парчаланиш, емирилиш, чириш, ҳалокат юз беради. Бу муқаррар. (103)
25. Олим таҳлил қилади, лзувчи тасвирлайди, актёр характер яратади. (125)
26. Нарса ва ҳодисаларнинг ақл кўзи билан кўра олган кишигина Бирон нарсаларни ҳодисотга баҳо беришда адашмайди. (141)
27. Олдига келганни емак - ҳайвоннинг иши, оғзига келганда демак - нодоннинг иши. (203)
28. Тангри таоло ўз бандаларини азиз муқаррам қилиб яратди. Бадан берди - жон учун, жон берди - иймон учун, иймон берди - икки олам учун, онг берди - ўйлаш учун, муҳаббат, ахлоқ-одоб, куч-қудрат берди - ўзини ва ўзгаларни бошқариш учун. (205)
29. Аввал ўйла, кейин сўйла (13).
30. Айтишсанг сўз чиқади, туртишсанг кўз чиқади (16).
31. Аслини билмай сўз демаслар, наслини билмай қиз бермаслар (24).
32. Ақча топгунча ақл топ (26).
33. Бировнинг айбинисенга айтган -сенинг айбининг ҳам бировга айтади (50).
34. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла (82).

Адабиётлар

1. Р.Жуманиёзов, С.Салимов. Ғоявий тарбияда нотиклик санъати. Т.: 2002.
2. И.Назаров, С.Усмонов. Н.Тоҳиров. Юристинг нутқ маданияти. Т.: 2003.
3. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Л.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
4. Алибек Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т.: 1987.
5. Ғ.Саломов. Мен сув ичган дарллар. Т.: 1990.
6. Ғ.Саломов. Эзгуллиққа боғлан одамзод. Т.: 1997.

НУТҚ ВА НОРМА¹

Даврий нормани ифадаловчи сўзларга гаплар тузинг:

XV	XIX аср	XXI (ҳозир)
била	бирла, ила	билан, ила
аёғ	алғ, олқ	олқ
аро	аро, ора	ора
бордур	бордур, бордир	бордир
каро	каро, қора	қора
куёшға	кулшға	кулшга
синфон	синған	синган
борғил	борғил-боргил	боргин

II. Кўп ва кам ишлатилувчи вариантларни аниқланг.

Сабаб, баҳона, боис, важ; аҳд, ваъда, лафз; хасис, зикна, қизғанчиқ, мумсик; баланд, новча, дароз; душман, ғаним; эзма, миждов.

Сўзларни нейтрал, китобий, оғзаки сўзлар гуруҳларига ажратинг.

Чиройли, зебо, кетиворган; ллғончи, каззоб, алдамчи; чидам, бардош, тўзим, матонат; лойиқ, монанд, боп; емоқ, тановул қилмоқ, ошамоқ, истеъмол қилмоқ; жаҳл, қаҳр, ғазаб, аччиқ, зарда; суҳбатлашмоқ, фирклашмоқ, ҳангомалашмоқ; қачонгача, тоқай, тоқайгача; озгина, камгина, қиттай, андак, жичча.

III. Ноўрин қўлланган сўзларни аниқланг.

1. Орттирилган сармоясини бир ойда чайнаб, яна аввалига қайтди (М.М.Дўст. Лолазор).

2. Жўрақулов лмон яхши одаму, аммо кизикроқда, - деди Қўчқорвой (Мирмуҳсин, Илдизлар ва япроқлар).

3. Секин қоч, тезроқ, - деди биров (Ойбек, 7 том).

4. Бузоқни серўтроқ жойга қантариб қўйди-да, девор ошиб, тутзорга тушди (Н.Норқобилов. Зангори кўл).

5. Жияфуруш йигитлардан бир гуруҳи заводга сафарбар этилибди, пистафуруш қизалоқлардан пахтакорлар звеноси тузилибди (М.М.Дўст. Лолазор).

6. Биз савдо ва умумий яъни общежить ходимлари тозаликка, гигиена қаттиқ риоя қилишимиз керак (Н.Аминов, Қаҳқаҳа).

7. Унинг овози аллақандай хириллаб палағда чикди (Н.Аминов, Қаҳқаҳа).

IV. Гаплардаги мантикий хатоларни аниқланг ва кўрсатинг.

1. Балки, улар деразадан тушалтган ойнинг нуруни кўпдан булн тинглалтгандир (А.Аъзам. Аскартоғ томонларда).
2. Деволинг тагига терак кўчат айлантираман. қарабсизки, беш-олти йил ичида одам бўпқолади (Н.Отахонов, Дунл кенг).
3. Бутун пода номидан кечирим сўради (А.Мамарасулов, Тафтиш).
4. Битни синф сифатида тугатиб юборганмиз (М.М.Дўст. Лолазор).
5. Хўкизларим абед қилди (Ў.Ҳошимов. Икки эшик ораси).
6. Хўроз хурсанд бўлиб кетганидан овозининг борича қичкириб юборди (Мирмуҳсин. Илдизлар ва япроқлар).
7. Ҳазрати райком, ҳазрати исполком (Х.Тўхтабоев. Сарик девни миниб).

V. Сўз маъносининг матнга таъсирини аниқланг ва изоҳланг.

- Темиржон кимга уйланыпти?
 - Юлдузга.
 - Нега юлдузга уйланади, ерда қиз топилмадимми? (Ғ.Ғулом. Бир миллион можароси).
2. Бор, болам, данагингни чақиб егил. Ҳазир бўл, қўлингни чақиб олма тагин (Ў.Ҳошимов. Икки эшик ораси).
 3. Эрталабки намоздан кейин қори почча дами чиқиб кетиб касал бўлган кишиларга бисмолло деб, енгларини шимариб дам солишга тушиб кетди (Х.Тўхтабоев, Сарик девни миниб).

VI. Адабий норма ва шева.

1. Сўзларни адабий тилга ва қайси шевага мансублигини аниқланг.

Эна, бийи, апа, ойи, ая, она; достик, тана, ястуғ, болиш, лстик; жезда, язна, почча, почча; сабиз, гамир, савзи, сабзи; мурган, қимирсқа, кумурсқа, чумоли; майяк, юмуртқа, мояк, тухум; бузов, хўжак, бўзоқ, гўсала, бўзоқ; мўлтони, жўғи, лўли; ҳалинчак, ҳалганчак, саринжак, арғамчок; зоғизғон, олашакшак, акка, ҳакка.

2. Қуйидаги сўзларнинг адабий тилдаги ва шевадаги маъноларини айтинг ва изоҳланг.

Томир, истамоқ, ўсал, тентирамоқ.

3. Бадиий матнда ноўрин қўлланилган шева сўзларини аниқланг.

Раис бова, манави полвонларга дўржироқ қўйинг (Т.Мурод, Қўшиқ).

Отаси, сатта қиздан сайлаб олмайдимми (М.М.Дўст. Лолазор).

У қилқни қизларга гартак - гартакдан, Момоқизга мўлроқ берди (Т.Мурод. Қўшиқ).

VII. Нутқ ва окказионализмлар.

1. Ўзбек тилидаги сўз ясалишига асосланган окказионализмларни аниқланг ва уларнинг маъносини тушунтиринг.

Халқпарвар - пахтапарвар, таликапарвар; чўлқувар - пулқўвар, йилқувар; лтоқхона - чатоқхона; спортсмен - спиртсмен; космонавт - сакронавт; гулистон - чангистон; қуролдош - соқолдош; ошпазлик - диққатпазлик; бирсўзлик - ўзсўзлик; физрук - музрук.

2. Қуйида гаплардаги окказионал сўзларни аниқланг.

1. Жюри аъзолари энг абжир уч катнашчини, яъни Алдаб Соттиев, Қайтим Бермасова, Уриб Қолгановни ғолиб деб топди (Муштум).

2. Ошпаз Юлғичбой Қаллобов номига илиқ сўзлар айтилди (Муштум).

3. Сатаров баттаров бўлсин! Анқов, эплломаса, нима қилади бу ишга уриб (Мирмуҳсин, Илдизлар ва япроқлар).

4. Лекин бу ҳақиқатни тан олмаслик кўрсўхталик бўлади.

5. Ялангқўмда ҳам миш-миш.....

6. Хўп, бу кадрчани отини нима қўйдилар, Баширжон.

Адабилтлар

1. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. Т.: 1984

2. Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожиматов, О.Йўлдошева. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари Т.: 1994.

3. Қобуснома. Т.: 1994.

4. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристнинг нутқ маданияти. Т.: 2003.

5. М.Миртожиев, Н.Маҳмудов. Тил ва маданият. Т.: 1992.

6. А. Маматов. ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Т.: 1991.

ҒАРБ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Саволлар:

1. Нотиқлик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
2. Нотиқликнинг санъат даражасига кўтарилишига нима сабаб бўлган?
3. Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
4. Нотиқликнинг қандай турлари бўлган?
5. Қадимги Юнон ва Рим нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?

Лаборатория иши (ёки амалий машғулот учун материал).

Топшириқлар

1. Қуйидаги Юнон нотиқлари, уларнинг нотиқлик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлардан фойдаланиб, маълумот топинг.

Перикл. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500-429) яшаган таниқли нотиқлардан биридир.

Эрамиздан олдинги V асрнинг 50-30 йиллар Афина давлатининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айна давр тарихда «Перикл асри» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий кўмондон бўлиб, Эрон-Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл ўз даврининг давлат арбобигина эмас, йирик нотиғи ҳам бўлган.¹

Клеон. Клеон Переклдан кейинги машҳур нотиқ бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиқлик мактаби билан мавжуд расмий нотиқлик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.²

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиқлик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр кўрган. У 444 - йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракузлик Тисийдан нотиқлик санъатини ўргана бошлайди...

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев Ўша асар. 62 - бет.

² Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 64 – бет.

Лисий логографлик билан шуғулланниб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд ҳайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.¹

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиклик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Суқрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 - йили Афинада нотиклик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиклик мактаби жуда катта шуҳрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчакларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.²

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420-350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиклик фаолиятига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У ўзининг ана шу иқтидори, нотиклик маҳорати туфайли қўлига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографлик билан шуғулланган. Исей логографлик ва нотикликда Лисий ва Исократ каби машҳур сўз усталарига эргашиди.³

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиғи, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улуғроқ бўлиб, 324-йили вафот этган.

Ликург нотиклик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция бўйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиклик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиклари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан олдинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.⁴

Демосфен (тахминан 384-322 йиллар). Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотиғидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиклик асосларини Исократдан ўрганган.¹

Демосфен Афина нотиклигининг йирик намоёндаси бўлиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилатлари ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.²

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 76 – бет.

² Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 79 – бет.

³ С.Иномхўжаев. Ўша асар. 81 – бет.

⁴ С.Иномхўжаев. Ўша асар. 82 – бет.

¹ С.Иномхўжаев. Ўша асар. 83 – бет.

² Қаранг. С.Иномхўжаев. Ўша асар. 91 – бет.

Эсхин (**эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган**). Эсхин камбағал оиладан бўлгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил ўрганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталиги алоҳида ўрин тутди. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик ўнта нотик қонуни» га киритилган.³

Гиперид (**эрамиздан олдинги 389 - йилда**). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши бўлиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори кўядилар.

Гиперид нотикликни Исократдан, фалсафани Платондан ўрганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиғи бўлиб танилган.

Гиперид нотик сифатида жуда соддаликка ва аниқликка интилган.⁴

Динарх (**эрамиздан олдинги 361-360- йилларда туғилган**). Динарх Афина нотиклик санъати тушкунлик сари юз тутган даврнинг намоёндаларидан биридир.

Динарх фалсафа бўйича Аристотельдан, нотиклик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотикликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.⁵

³ Қаранг. С.Иномхўжаев. Ўша асар. 91-92 – бетлар.

⁴ Қаранг. С.Иномхўжаев. Ўша асар. 92 – бет.

⁵ Қаранг. С.Иномхўжаев. Ўша асар. 94 – бет.

Қуйидаги Рим нотиклик санъатининг намоёндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда, маълумот топинг

Рим нотиклик санъати Юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Катон ёки Катон**дир. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши қўйиш усулини жуда ўринли қўллайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, қўйилган масалани ёрқин кўрсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотик сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш

мумкин эмас». Темперамент билан сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб ўтишган. Акаси **Тиберий** ва укаси **Кай Гракхлар**нинг нотиклик истеъдоди уларнинг ғоявий-ижтимоий қарашлари заминидан очилди ва шуҳрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиклик санъати тарихида ўзларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиклик маданиятининг курки бўлиб келяпти.²

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиклик санъатининг йирик намоёнчаси, давлат арбоби Цицерон ўзининг «Нотик ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотик сифатида характерли хусусияти шундаки, у кўпинча аввалдан тайёрланмасдан, **экспромт – бадиҳа** тарзида нутқ сўзларди.³

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январидан Лация деган кичик шаҳарга қарашли Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиклигида шуҳрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир.

¹ Қаранг. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 21 – бет.

² С.Иномхўжаев. Ўша асар. 99 – бет.

³ С.Иномхўжаев. Ўша асар. 101 – бет.

Цицерон эрамиздан олдинги 63-йилда олий лавозимга – консулликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга ўтар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган бўлиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиклик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиклик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.¹

Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жихатдан ҳам кучли эди.²

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига қўшилган ҳолда ҳамма нотик биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шу билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олға суради. У нотик ахлокли, олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.³

Топшириқ

Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларидан нотиклик санъати тасвирланган асар қаҳрамонларининг нутқларидан намуна ёзинг.

Адабиётлар

1. С.Иномхўжаев Нотиклик санъати асослари. Т. 1982.
2. Б.Ўринбоев, А.Солиев Нотиклик маҳорати. Т. 1984.
3. А.Алимухамедов Антик адабиёт тарихи. Т. 1969.

¹ Қаранг: С.Иномхўжаев. Ўша асар. 104-106 – бетлар.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 22 – бет.

³ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 – бет.

4. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
5. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристнинг нутқ маданияти. Т. 2003.

ШАРҚ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

С а в о л л а р

1. Ваъз нима? Воиз деб кимларга айтилади?
2. Шарқ нотиклиги ҳақида нималар биласиз?
3. ўарб нотиклиги билан Шарқ нотиклигининг қандай ўхшаш ва фарқли томонлари бор?
4. Шарқда нотиклик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
5. Нотиклар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

Топшириқлар

Қуйидаги буюк мутафаккирларнинг нотиклик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот топинг.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тпархон Форобий 872-873 - йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткент шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда – иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукамал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий қимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ўрта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида ўрин тутди. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукамал ўрганишга ёрдам беради. Яхши дўст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т. 1991. 3-бет.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 25 – бет.

масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қуйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насиҳат (Нутқ - Б.Ў ва А.С) қўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Суҳбатдошининг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насиҳатга (ваъзхонликка) кўп берилмаслик керак, уни ўртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насиҳатни мулойим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қиёслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодинини айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, суҳбатдошининг буни юрагига яқин олишга, шу нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.
7. Агар суҳбатдошининг сенинг гапларингга эътибор билан кулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.²

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 - ҳижрий, 1021-1022 - милодий йилида майда феодал оиласида туғилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» - деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» - деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётини воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ - атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.¹

Абу Райхон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райхон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 – йилнинг 4 - сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 - кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 - йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў - эътибор қозонган. 1017 йилда Махмуд ўзнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 27 – бет.

¹ Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 - бетлар.

Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам ўзнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.²

Маҳмуд Қошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Қошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий - тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист - фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Қошғарий яратган «Девону луғатит турк» асари фақат ўша давр учунгина катта воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.³

Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Қошғарийдир. Маҳмуд Қошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» қуйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилуру».

Луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.¹

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Қошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Қошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни ўз асарига киритган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган.

² А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: 2002. 13-14 бет.

³ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 26-28 – бетлар.

¹ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. 26-28 бетлар.

Масалан, ўғузларнинг қумғон сўзи ўрнида форсча офтоба сўзини ишлатишларини у танқид қилади.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.²

«Девону луғатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил³ – адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Унинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 -йилнинг 19 - мартда) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарий тахаллусини олган.¹

Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат - ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ - атвори яхши, ширинсухан ва ғоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў - эътибор топган. Аз - Замахшарийнинг онаси ҳам ғоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.²

Аз-Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмаб, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чўлоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қахратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.³ Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинга Хоразмда – мадрасада, кейинчалик Бухорода ҳамда донғи кетган мадрасаларда таҳсил олади.

Аз-Замахшарий даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жўғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга оид элликдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

² С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

³ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 107 – бет.

¹ Абу-л.Қосим Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар, -Т. 1992. 4-бет.

² Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Ўша асар. 5 – бет.

³ Абу-л Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Ўша асар. 6-бет.

Замахшарий хикматларидан намуналар:

-- Агар тилингнинг ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жиловини шайтонга топширган бўласан.

-- Мен рўзадорман дейсан-у, аммо ўзинг бўлса биродаринг гўштини ейсан, (ғийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

-- Тилингдан чиққан садақа (яъни панду насихатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан кўлингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

-- Кўп сўз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринса-да, Аллоҳ наздида улар номақбулдир – сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур.

-- Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

-- Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амримаҳол.

-- Тилию дили тўғри ва ҳақгўй бўлган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман важ карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

-- Алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машҳур бўлган бурсақ деган йиртқич хайвондан ҳам кўра баъзи Бани одамлар кўпроқ алдамчиоқдир.

-- Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юкларига нисбатан енгилроқдир.

-- Бирор масалада фикр - мулоҳаза қила бошлаганингда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама ўйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

-- Сидқидил ва сахий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиғи қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

-- Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла.

-- Кимки бахт - иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топар.¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот

¹ Абу-л Қосим аз-Замахшарий. Ўша асар. 48-77-етлар.

берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») дostonидир. Бу дoston хижрий йил ҳисоби билан 462- (милодий 1069-70) йилда ёзилган. Муаллиф дostonнинг муқаддимасида ёши эллиқдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20 – йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани – Баласоғун (Куз ўрда) XI-XII асрларнинг йирик савдо-сотик ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди.²

«Қутадғу билиг»нинг уч қўлёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. Биринчи нусхаси XIX асрнинг 20 йилларида Истамбулда топилди. – Ҳирот нусхаси. Иккинчи қўлёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. – Қоҳира нусхаси, 1913 йилда Наманганда топилди – Наманган нусхаси.¹

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга 13000 мисрага яқин бўлиб, у 73 фасл-бобга бўлинган. Ўн бир боби дostonнинг муқаддимаси бўлиб, асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади.² «Қутадғу билиг» ахлоқий - таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган махсус бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий - таълимий қарашларини ифодалайди. Халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насихат қилади. Унинг ахлоқий - таълимий фикрлари жиддий аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни раванқ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

«Қутадғу билиг» дидактик дostonи ахлоқ ва одобга доир қимматли панд - насихатларни ўз ичига олади. Дoston тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутақаббирликни танқид қилади, кишининг юриш – туриши, ўзини тутиши ҳақида ўғит беради. Булар дostonнинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади

«Қутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

Уқушқа билигқа бу тилмачи тил,
Яруттачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил асрлан турур, кўр эшикда ятур,
Ая авлуг орсиқ бошингни ятур.

² Боласоғуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Окпешин шаҳри ўрнида ҳозир ҳам бор. Н.Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». -Т. 1976. 111-бет.

¹ Н.Маллаев, Ўша асар, 11-бет.

² Н.Маллаев. Ўша асар, 116 – бет.

Тилин эмгамиш эр наку тер эшит,
 Бу сўз ишка тутғил ўзунга иш эт.
 Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
 Бошим касмасуни касайин тилим.
 Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
 Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
 Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
 Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
 Билиб сўзласа сўз билигга сонур,
 Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
 Ўгуш сўзда ортуқ осиг кўрмадим,
 Яна сўзламишида осиг булмадим.
 Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
 Туман сўз тугунин бу бир сўзда ёз.
 Санга сўзладим ман сўзум, эй ўғул,
 Санга барди бу панд ўзум, эй ўғул...¹
 Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
 Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
 Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга
 эришади,
 Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
 Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
 Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
 Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
 Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат:
 Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
 (У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
 Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
 Тилиннга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин...
 Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
 Тилингда яроғсиз сўзингни чиқарма.
 Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
 Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
 Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
 Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
 Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла.
 Туман минг сўз тугуни (жумбоғи)ни шу бир сўзда еч.
 Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,
 Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадий сўзнинг қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп ўринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан) сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

¹ Н.Маллаев. Ўша асар, 128-бет.

Кумуш қолса олтун манинг санга,
Они тутмағил сан бу, сўзга тенг-а:
Кумуш ишка тутса тугар олқинур,
Сўзим ишга тутса кумуш қизғонур.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У (лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.¹

Аҳмад Югнакий. Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул - ҳақойик» («Ҳақиқатлар армуғони»), бадий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.²

Адиб Аҳмад Югнакийнинг шахсий ҳаёти ва туғилиб ўсган ери ҳақида маълумотлар кам. Айрим манбаларда адибнинг ҳаёти ҳақида берилган маълумотлар тўлиқ эмас.

«Ҳибатул - ҳақойик»нинг ким томонидан ёзилгани, муаллифнинг исми, отасининг исми, унинг қаерда яшагани, бошқа адибларга нисбатан тутган мавқеи, жисмоний заифлиги ҳақида асарда қисқача маълумотлар мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Отим – адиб Аҳмад, сўзим-панд-насихат, адаб беришдан иборат, сўзим эса бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.³

Шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий эканлигини шахсан ўзи айтиб ўтиши Аҳмад Югнакий чиндан ҳам Югнак деган шаҳарда туғилиб ўсганлиги ва у ерда ижод этганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари Алишер Навоий «Насойимул - муҳаббат» деган асарида адиб Аҳмад Югнакий ҳақида маълумот беради.

«Ҳибатул-ҳақойик»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байт, 11 бобдан ташкил топган.⁴ (Асар нусхалари ҳақида турлича маълумотлар бор).⁵

Асарнинг бешинчи боби (40-62 - байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боби (63-86-байтлар) тил одобига бағишланган.

«Ҳибатул - ҳақойик» дидактик дoston бўлиб, ахлоқ- одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128–129 - бетлар.

² Н.Маллаев. Ўша асар, 138-бет.

³ Н.Маллаев. Ўша асар, 139-бет.

⁴ Қаранг: Н.Маллаев. Ўша асар, 140-бет.

⁵ Қаранг: Аҳмад Югнакий Ҳиботул - ҳақойик. Т. 1971. 10-11 бетлар.

Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўғит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мактаб, лақмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак турур.
Тилинг бакта тутғил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонип сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Ўқуш янғшаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшлуғ эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи.
Хирадликму, бўлур тили бўш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики ненг бирикса бир ерда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янғшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялғон эрса ул эрнинг тили...

(Эшитгил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бўшлиғи бир куни бошга етади. Тили бўш одам ақлли бўлармиди? Бу тилнинг бўшлиғи киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)¹

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини кўзғама, бил, ўқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди).

Шоир дostonнинг тўртинчи бобида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зикналикка қарама - қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулОҳазаларини қисман бўлса - да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий. Ўша асар. 10 - 11-бетлар.

Ахи арни ўггил ўгар эрса сан,
Бахилга қатиғ ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўғрила).¹

Алишер Навоий.

Алишер Навоий 1441 - йил 9 - февралда Ҳирот шаҳрида туғилди.

Шарқ маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга, кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда кадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди.

«Ҳақ йўлида ким санга бир харф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила», --

деб ҳар бир кишини билимли бўлиб етишишига сабабчи бўлган устозини эъзозлашга даъват этган. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Навоий нотикликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради. Навоий нотиклик санъатининг буюк қудратига алоҳида эътибор беради. У «Маҳбуб ул - қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб айтади. Бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради. Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Воизнинг сўзлари таъсирчан ва фойдали бўлмоғи лозим. Воиз керакки «қолаллоҳ» сўз айтса.
2. Нутқ тингловчи учун янгилик билимлар ва ўзгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим. «Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур».
3. Нотикнинг ўзи бирор соҳани эгаллаган бўлиши ва ундан сўнг ваъз орқали кишиларга таъсир этиши лозим.
4. Нотик олим ва билимдон ҳар нарсадан хабардор кишидур. «Воизким, бўлғай олим ва мутгакий-анинг насихатидин чиққан шақий».
5. Нотикнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим. Акс ҳолда нутқнинг таъсири бўлмайди. «Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай».

Алишер Навоий нотикликда қисқалик ва равшанликни ёқтиради. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбуб-ул қулуб» асаридаги 60 - танбеҳи ўринлидир. «Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар. Кўп дегувчи мумил, муқаррар дегувчи

¹ Н.М.Маллаев. Ўша асар. 143-бет.

лояъқил» (яъни: Чин сўз эътиборли, яхши сўз қисқа бўлади. Кўп сўзловчи зериктирувчи, қайта гапирадиган - ақлдан озган), - дейди. У тутуруксиз гап билан кишиларнинг ғашига тегувчиларни ақли паст, носоғлом кишилардир, деб баҳолайди. «Улким, димоғида ҳабт - сўзида йўқ рабт (кимнинг димоғида иллат бўлса, сўзида боғланиш йўқ).¹

Димоғи саҳиҳ - гуфтори фасиҳ (мия соғлом бўлса, гап-сўз ҳам ёқими ва хатосиз бўлур). Сўзи ҳисобсиз-ўзи ихтисобсиз (бошвоқсиз). Сўзида паришонлик, ўзида пушаймонлик».²

Навоий воизлик санъатида ном қозонган-Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воизлар ҳақида ўзининг «Мажолисун нафоис» номли тазкирасида фикр билдирган.

Хожа Муайяд Меҳнагий

Алишер Навоий қадрлаган воизлардан бири – Хожа Муайяд Меҳнагий машхургина эмас, балки нотик, донишманд, юксак билим эгаси бўлган, мавжуд билимларни ўрганиб қолмасдан, уларни такомиллаштирган, тўлдирган. У мозорда шайхлик қилса - да, ўзини халққа жуда яқин тутган ва ўз билимини уларга беришга интиланган: «ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуршўр воқеъ бўлур эрди».³

Хўжа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у «зоҳир улумин» бўлган, яъни ўша даврда аждодларимиз тўплаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам.

Меҳнагий ўз даврининг зўр суҳандонларидан бири, ҳокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зўр воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.⁴

Мавлоно Риёзий

Алишер Навоийнинг ёзишича: «Ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқур, йиғлаб важди ҳол қилур». Кўринадикки, Риёзий нутқ сўзлаганда, унинг таъсирчанлигини таъминлашда, ижрочиликни биринчи ўринга қўяди. Керак бўлганда, ўз нутқини кишилар қалбига яқин олиб, улар билан бирдамликни, қайғусига, изтиробига шерикликни билдириш мақсадида йиғлашгача бориб етадики, бу нутқ ижрочилигидаги улкан қобиятдан далолат беради.

Мавлоно Риёзийнинг халққа яқинлигини, нутқининг таъсирчан ва эмоционаллигини таъминлашда, унинг ижтимоий келиб чиқиши ва аҳволи ҳам муҳим роль ўйнаганлиги кўзга ташланади. Риёзий аввал Зова вилоятида қози бўлади.¹

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 32-бет.

³ Қаранг. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 32-бет.

⁴ А.Ортиков, А.Ортиков. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: 2002. 18-бет.

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар, 32-бет.

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт - мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозонган Риёзий ўзининг дарбадар, хокисор қисмати билангина эмас, балки ғоявий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан ҳам, сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзот чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонавор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли ўзига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган сухандондир.²

Ҳусайн Воиз Кошифий

Ҳусайн Воиз Кошифий сабзаворлик бўлиб, туғилган йили номаълум. 1604-1605- йилларда вафот этган. Ҳусайн Воиз Кошифий воиз сифатида ўз даврида энг машҳур кишилардан бўлиши билан бирга ўз даврининг забардаст олими, астрономи, шоири ҳам эди. Эрон олими Саид Нафисий Кошифийнинг 40 та асари борлигини айтади. Навоийнинг эътироф қилишича, Ҳусайн Воизнинг «Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай, хусусан, ваъз, иншо (насрий шеър усулида ёзиладиган хат) ва нужумки (юлдузшунослик, астрономия), анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида мутаайин (кўзга кўринарли) ва машҳур ишлари бор...». Унинг нутқлари жўшқин ва эҳтиросли бўлганлигидан кишиларни кўплаб жалб этар эди.

Ҳусайн Воиз нутқларининг таъсирчанлиги, жозибадорлиги ҳақида эслаб, унинг ўғли Фахриддин Али Сафий «Латойифут тавойиф» номли асарида шундай воқеани келтиради:

Кунларнинг бирида аҳли мажлисга Мавлоно Сайид-ўйёсиддин деган машҳур сўз устаси кечикиб келган. Шу мажлисда Абдурахмон Жомий ҳам бор экан. Сайид ўйёсиддин кириб келиши билан Жомий ундан сўрабди:

-- Нечук кечикдингиз, Мавлоно ўйёсиддин?

-- Мени маъзур тутинг, устод, - дебди ўйёсиддин, - келаётган эдим, масжиди жомеъда Ҳусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё бўлиб қолибман.

Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда, бу ишга Ҳусайн Воизни муносиб кўрганлар.

Ҳусайн Воиз Кашофийнинг нутқлари мазмундорлиги, таъсирчанлиги, ўзига жалб этиш қувватини мужассам этганлиги, унинг техникасини ўрганиш ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам характерлидир.¹

Мавлоно Муин Воиз

Алишер Навоий давридаги машҳур нотиклардан бири. У ҳақда Навоий: «Ҳоло ўзи дағи азим воиздурур ва муридлари кўп» - деб ёзади. Кўринадики,

² А.Ортиков, А.Ортиков. Ўша асар. 19-бет.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 1984. 34-бет.

Муин Воиз нотикқина бўлиб қолмай, ўзининг нотиклик мактабига, шогирдларига ҳам эга бўлган. Унинг нутқ, ижрочилик маҳоратини таҳлил этиб, Навоий: «Минбар устида девановор илк ташламоғи ва тахтани тепмоғи кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва кўп баланд ва паст сўзлар айтур. Чун жунунга муътариф, ҳар нав сўз айтса мазурдур...» - деб ёзади.

Бундан англашиладики, Муин Воиз нутқнинг ижрочилик томонига алоҳида эътибор қилган ва бутун хатти-харакатларини, имо-ишораларини ишга сола билганки, гарчи у ўзини «Муин девона» деб эълон қилган бўлсада, унинг «девона сифат» гаплари халқ дилига яқин бўлганлигидан йиғилганларга манзур бўлган.

У ҳар қандай мансабдан воизликни аъло билган ва ўз акаси Мавлоно Низомиддин унга Ҳирот шаҳри қозилигини икки марта тавсия этса-да, уни рад этган. Шу туфайли, унинг акаси: «Муини мо қобилияти бисъёр дошт, ни зинапояи чўбин ўро зоеъ сохт» (Муинимизнинг қобилияти кўп эди, уни бу ёғоч зинапоя (минбар) ишдан чиқарди), деганлигини Навоий қайд этади.²

Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан, ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишига арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

Адабиётлар

1. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т.: 2002.
2. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: 2002.
3. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т.: 1992.
4. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ. Т.: 1971.
5. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати. Т.: 1984.
6. М.М.Хайруллаев. Форобий. Т.: 1991.
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
8. С.Иномхўжаев. Нотиклик санъати асослари. Т.: 1982.
9. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т.: 1972.
10. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993.
11. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
12. У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиев Ўзбек адабий тили тарихи. Т.: 1995.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 1984. 35-бет.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА НУТҚ ОДОБИ МАСАЛАЛАРИ

Саволлар

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди нима учун халқ қадриятларининг тарбиявий қисми ҳисобланади?
2. Мифлар нима?
3. Мақоллар ва маталлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Топишмоқлар бошқа жанрлардан қайси хусусиятлари билан фарқланди?
5. Афсоналар қандай хусусиятлари билан мифлардан фарқланади?
6. Латифа ва лофларнинг умумий хусусияти нимадан иборат?
7. Эртақлар бошқа жанрлардан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
8. Халқ кўшиқларининг қандай кўринишлари бор?
9. Нима учун аския фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига хос жанр ҳисобланади?
10. Достончилик анъаналари ҳақида нималар биласиз?

Топшириқлар

1. Ўрта Осиёда яшайдиган халқларнинг ўтмиш ҳаёти билан боғлиқ мифлар ҳақида ёзинг.
2. «Халқ мақолларини биламан» мавзуида ижодий мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда, масалаларни изоҳланг).
3. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда).
4. Мустақил равишда афсона ва ривоятлар ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.
5. Афанди образи учрайдиган латифалардан ёзиб келинг.
6. «Эртақларда нутқ одоби масаласи» мавзусида ёзма иш ёзинг.
7. Аллалардан ёд олиш.
8. Аскияда нутқ маданияти мавзусида ёзма иш ёзинг.
9. Достонлардан парчалар ёдланг.
10. Маросим кўшиқларидан намуналар келтиринг (ёзинг).

Халқ оғзаки ижодидан намуналар (мажмуа)

Мақоллар

1. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.
2. Ҳақ сўзга ўлим йўқ.
3. Оз сўз – соз сўз.
4. Тилни билиш – дилни билиш.
5. Нотиқ маҳмадона бўлса, мажлисининг бурди кетар.
6. Тилдан қоқилишдан кўра, оёқдан қоқилиш афзал.
7. Гапнинг тагини гап очар.
8. Бефойда сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма.
9. Яхши гап билан илон инидан чиқади.
10. Айтилган сўз отилган ўқ.
11. Севдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил.
12. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.
13. Кўп билган оз сўзлар, оз бўлса ҳам соз сўзлар.
14. Қиличнинг заҳри кетса ҳам, сўзнинг заҳри кетмас.
15. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи.

Топишмоқлар

1. Зарга сотилмас, зўрга топилмас. *(вақт)*
2. Отлари ҳар хил, ёшлари бир хил. *(ҳафта кунлари)*
3. Темир қўрғон ичида Қизил тойчоқ ўйнайди. *(Тил)*
4. Бир нафасда оламни кезар. *(фикр)*
5. Югургандан ўтади,
Бир вақтда етади,
Ўқ эмас, отилади,
Қуш эмас, учади *(фикр).*
6. Узоқнинг у ёғинда,
Яқиннинг бу ёғинда.
Кўринмас кўзга,
Тинч бермас бизга *(ҳаёл).*
7. Асалдан ширин,
Заҳардан аччиқ *(сўз, гап).*
8. Бировни суйдирар,
Бировни куйдирар *(сўз, гап)*
9. Оғзимни очдим, учди кетди,
Самарқанду Бухор бориб етди *(сўз, гап).*
10. Оғиздан чиққанча меники,
Оғиздан чиққани элники *(сўз, гап).*
11. Ўт эмас, куйдирар,
Пичоқ эмас, суйдирар *(ёлгон сўз).*
12. Ким суялди,
Ўша уялди *(ёлгон сўз).*
13. Тинмас битга
Тинглар мингта *(радио).*
14. Катта қути, кўзи бор,
Кўп томоша, сўзи бор *(телевизор).*
15. Асал эмас, ёқади

Ари эмас, чақади (гап, сўз).

16. Жўшиб куйлар акаси
Рақсга тушар укаси (шамол, ўсимлик).

Ҳазил сўроқлар ва сўз ўйини.

1. Нима ҳамма тилда ҳам гапиреди? (акс садо).
2. Одамзодда нима кўп? (умид, режа).
3. Дунёда нима чаққон? (фикр).
4. Дунёда нима югурик? (фикр).
5. Дунёда нима қиммат? (ростлик).
6. Дунёда нима кўринмайди? (севги).
7. Юмук кўз билан нимани кўриш мумкин? (туш).
8. Қайси жойда осмон паст бўлади? (сувда).
9. Денгиз остида қандай тош бўлмайди? (қуруқ тош).
10. Дунёда бир нарса борки, у бўлмаса ҳеч ким бир - бирини танимайди,
у нима? (исм)
11. Юки бўлса юради,
юксиз тўхтади. (осма соат).
12. Ёмғир ёғиб турганда, қарға
қандай дарахтга кўнади? (хўл дарахтга).
13. Қора мушук қай вақт уйга
осонгина кира олади? (эшик очиқ бўлса).
14. Бир оилада чолу кампир яшайди.
Уларнинг икки ўғли бор.
Ҳар бир ўғлининг биттадан синглиси бор.
Шу оилада нечта жон бор?
(5 та: чолу кампир, икки ўғил, бир қиз)

15. Анхор бўйида уч қарағай ўсади. Уларнинг ҳар бирида учтадан йўғон шохи бор, ҳар бир йўғон шохида бештадан новда бор. Ҳар бир новдада етти донадан олма бўлса, ҳаммаси бўлиб нечта дона олма бор?

(битта ҳам олма йўқ, қарағайда олма бўлмайди)

Р И В О Я Т

Ўтмишда ови юрса ҳам дови юрмай, тобора камбағаллашиб бораётган бир деҳқон йўл четида ўйланиб турса, фақиргина йўловчи ўтиб қолибди. Шунда деҳқон:

-- Эй донишманд, нима эксам, мен бойиб кетаман? – деб маслаҳат сўрабди.

Йўловчи унга пиёз экишни тавсия этибди. Қарангки, нотаниш йўловчининг гапига кирган деҳқон ўша йили чиндан ҳам бойиб кетибди. Шодлигидан босар - тусарини билмай қолган деҳқонга яна ўша одмигина йўловчи учраганида:

-- Эй гадо, нима эксам, мен янада бойиб кетаман? – деб иккинчи маротаба мурожаат қилибди.

Шунда у яна бир экиннинг номини айтиб, йўлида давом этибди. Фалакнинг гардишини қарангки, кейинги йили деҳқоннинг омади чопмай, илгаригидан ҳам камбағаллашиб кетибди.

Бундан гоятда ғазабланган деҳқон ҳалиги йўловчини сабрсизлик билан кута бошлабди. Ниҳоят, у нотаниш йўловчи билан дуч келибди ва :

-- Эй нотавон йўловчи, нега мени алдадинг? Сенинг гапингга кириб, янада бойиш ўрнига буткул камбағаллашиб кетдим-ку?, – деб ғазаб қилибди.

-- Ўзингни бос, - дебди йўловчи. – Биринчи йили сен менга «донишманд» деб мурожаат қилдинг. Мен сенга донишманднинг жавобини бердим. Натижада сен бойиб кетдинг. Кейинги сафар эса менга «гадо» сўзини муносиб кўрдинг ва мен сенга гадонинг жавобини бердим, - деган экан...¹

«Е тўним, е...» афанди.

«Афанди бир куни тўйга борган эди, усти-боши эски бўлганлиги учун унга ҳеч ким эътибор бермади. У тўйхонадан тезда чиқиб, бир ошнасининг кийимларини кийиб, яна қайтиб келди. Афандини иззат-икром билан тўйга ўтказдилар, олдига турли-туман ноз-неъматлар келтириб қўйдилар. Бу аҳволни кўрган Афанди устидаги тўйга қараб:

-- Бу овқатлардан е, тўним, е!, – дейди.

Ажабланган одамлар бунинг сабабини сўраганларида у:

¹ Қаранг. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиши санъати. Фарғона. 1997. 60-бет.

-- Мадомики, бутун хурмат, эхтиром янги тўнга экан, таомни ҳам у есинда, - деб жавоб берибди». ²

«Луқмони ҳаким йўлда бораётсалар, бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриққа чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳаким хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон захри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон захрини мен қандай топай? Бир бедаво бўлсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳакимга рўбаро қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳаким бу нолани тинглаб, айтибдиларки: - «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳаким илонзорга бориб, бир ёшроқ илонни бўғзидан бўғиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бўғаетирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?». «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?», деб сўрабдилар Луқмони ҳаким. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мendan қочадилар. Мени ертубан қилиб кўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб, жонимни оларсанми?». Луқмони ҳаким дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан кўз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақламоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг захримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳаким айтибдилар: «ҳа, даф эта оламан». Илон дебди: «Унда менинг захрим кучли эмас экан. Дунёда шундай захар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!». «Қандай захар?. Қора куртникими?», - дебдилар Луқмони ҳаким. «Э, йўқ, -- дебди илон. – Дунёда энг кучли захар – одамнинг захри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз – илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз – одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен сақлаб қолмоқчи бўлаётган хастага менинг захрим даво эмас, янглишма. Уни ўз дўсти чаққан. Унинг захрига даво топа олмассан. Бунга хатто Луқмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қўй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...» ¹

² Сиддиқ Мўмин. Ўша асар. 81-бет.

¹ Т.Малик Шайтанат III китоб 315-бет.

МЕҲР БАЙТЛАРИ

(Аллалардан намуналар)

Тоғлардаги шунқорим-а, алла,
Боғимдаги булбулим-а, алла,
Бешикдаги қоплоним-а, алла,
Қўлимдаги ботирим-а, алла.

Улғайиб ўса, алла,
Кўкдаги юлдузим-а алла,
Белгинамнинг қуввати-я, алла.
Кўзгинамнинг гавҳари-я, алла.

Алла айтиб юрайин-а, алла.
Қўзичоғим болам-а, алла,
Катта бўлиб жоним-а, алла,
Ватанга содиқ бўл-а, алла.

Кўзимнинг нури-я, алла,
Меҳр-оқибатли бўл-а, алла.

* * *

Тўйиб - тўйиб ўпай сени,
Ширин дўмбоғим, алла.
Қучоғимда яшаб турган,
Машъал чироғим, алла.
Эрка ўғлим катта бўлгин,
Қўриқчи бўлгин, алла.
Бошга келган балоларни,
Йўқ қилиб тургин, алла.

Алла-алла айтайин, алла,
Устингга тўним ёпайин, алла,
Бу ғариблик ҳасратин, алла,
Кимларга бориб айтайин, алла.

Ухла, эркам, ол ором,
Алла-алла жон болам, алла.
Мендан зурриёд, мендан ном,
Боғда очилган лолам, алла.

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдур мурод, алла,
Юрту элга суянсанг, алла.

Сенга бўлғуси қанот, алла,

Осмонда учган қушлар, алла,
Секин чиқар товушлар, алла,
Мени солма қайғуга, алла,
Болам тўйсин уйқуга, алла.

Бошингда ўлтираман,
Алла айтиб тун бўйи, алла.
Юрагимни пайванд қилай,
Сенга жоним шу кўйи, алла.

Алла десам бор бўлгин, алла,
Менга номус-ор бўлгин, алла,
Катта бўлган чоғингда, алла,
Халққа вафодор бўлгин, алла.

Улғай болам, гул Ватан, алла,
Ботир бўлиб ўсгил кўзим, алла,
Сени кўриб бу чаманда, алла,
Яйрай-кувонай, юлдузим, алла.

Алла айтай жоним болам,
Ухлаб қолгин-а, алла...
Бешикларда роҳатланиб,
Ором олгин, алла...

Уйларимни ёритувчи,
Ёруғ юлдузим, алла-ё...
Дилларимни равшан қилгин,
Равшан чироғим, алла...

Арслон билакли, шер юракли,
Қоплонгинам бўлгин-а, алла,
Катта бўлиб Ватанингга,
Содиқ бўлгина, алла...¹

¹ Қаранг: Тафаккур чечаклари (Ўзбек халқ кўшиқлари). –Т. 1992.

Адабиётлар

1. Ақл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1967.
2. Ипак йўли афсоналари. Т.: 1993.
3. Маҳмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи қизиқ. Т.: 1994.
4. М.Абдурахмонов. Ўзбек топишмоқлари. Т.: 1991
5. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
6. О.Мадаев, Т.Собитова. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
7. Оз – оз ўрганиб доно бўлур. Т.: 1998.
8. С.Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997.
9. Т.Малик. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т.: 1997.
10. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т.: 1992.
11. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани. Т.: 2001.

Кайковуснинг «Қобуснома» асаридаги сухандонлик хусусида

Саволлар

1. Шарқ алломаларининг ахлоқий - тарбиявий асарларидан қайсиларини биласиз?
2. Кайковус қачон ва қаерда туғилган?
3. «Қобуснома» қачон ёзилган?
4. Кайковус «Қобуснома»ни кимга бағишлаб ёзган?
5. «Қобуснома» қайси тилларга ва кимлар томонидан таржима қилинган?
6. «Қобуснома» неча бобдан иборат ва унда қандай воқеалар берилади?
7. Асарда кишилар неча тоифага ажратилган?
8. Сўзлар неча тоифага ажратилган?

Топшириқлар

1. «Қобуснома»ни синчиклаб ўқиб чиқинг.
2. Ҳаётдан «тўрт нав сўзларга» мисол ёзинг.
3. «Халойиқ ҳам тўрт нав»ига ҳаётдан мисол ёзинг.
4. Асарнинг еттинчи бобини синчиклаб ўқинг ва гапириб беринг.
5. Бадиий адабиётлардаги нутқ одоби ҳақидаги ҳикоялардан кўчириб ёзинг.
6. Асарнинг еттинчи бобидаги ҳикояларни кўчириб ёзинг.

Кайковус «Қобуснома». Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари шарқ халқлари орасида маълум ва машҳурдир. Асардаги мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар уни янада жозибали, ўкишли бўлишини таъминлаган.

XI асрнинг 82-83 – йилларида ўарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насихатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайтиди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида ўарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини ўзига жалб этиб келган. Олимлар «Қобуснома»ни диққат билан ўргандилар ва ўз тилларига таржима қилдилар. Масалан: 1702-1705 - йилларда турк тилига, 1786-1787 - йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан татар тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари 1886 - йилда рус тилига, шу йили француз тилига, 1811 – йилда немис тилига, Е,Э,Бертельс томонидан 1953 - йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинади. Демак, XIX асрданоқ асар инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинади. 1935 - йилда Техронда Саид Нафисий томонидан босмадан чиқарилди.

1860 - йилда «Қобуснома» илк бор ўзбек тилига буюк шоир ва мутаффакир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965 - 1973 ва 1986 - йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари туфайли уч марта нашр қилинган эди. 1994 - йилда «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида яна С.Долиев томонидан нашрдан чиқарилди.¹

Асарнинг еттинчи боби: Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида.

Киши сухандон, сухангўй (нотик бўлиши керак. Аммо эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин, ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдан парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

¹ Қаранг. Қобуснома. -Т. 1994, 3-9 бетлар.

ҲИКОЯТ

Билғил, мен амиралмўъмин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарф тутдим..

Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд, одил, саҳий ва фозил киши эрди. Бир куни мени кўруб, кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъкул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъкул тушиб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендан ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасиға менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб - ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асосинда мен дедим: «Гургонда Сиёвак деғон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтарғон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўторғон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалағон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалғидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир куни Фирузон Дайлимий бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларға айтгудек ёлғон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитғондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламнинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар..

Бу хат тўрт ой муддаттида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздум. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен худ¹ таҳқиқ² булурманким, сенингдек кишидан ёлғон сўз зоҳир бўлмағусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

¹ Худ - ўз, ўзим.

² Таҳқиқ - бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

Эй фарзанд билгилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдурким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳилдур... ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навдур; бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон: учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон, тўртинчиси, билантурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тарикидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдир. Чунки айтсанг ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошингга улуғ шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитғон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитғон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

¹ Тира – коронгу

Ҳ И К О Я Т

Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмўъминин, сенинг олдингда барча хеш, акрабо ва қариндошларинг ўлғусидир. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитғон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янғлиғ рўзғор сурарман?» - деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга тахрир³ қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмўъминин, сенинг умринг барча акраболаринг умридин узок бўлур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Буюрди, сўнгни муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлғон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтғил... вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишға ситам қилғон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост деғил ва беъманиликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмағон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билғон илм ва хунардин ҳосил бўлур. Билмағон хунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

² Муаббир – тушни таъбир килувчи.

³ Тахрир – мақсадини оғзаки англатиш.

Ҳ И К О Я Т

Бундоғ айтурларки, Анушировон Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт⁵ бўлмасин.

Совуқ сўзлик билмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Адабиётлар

1. Кайковус Қобуснома. Т. 1994.
2. Кайковус Қобуснома. Т. 1986.
3. Кайковус Қобуснома. Т. 1973.

¹ Ифрот - хаддан ошиш.

² Сангин – оғир.

³ Роз – сир.

⁴ Эҳтироз – сақланиш, эҳтиётланиш.

⁵ Фавт – йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ - ўлмоқ.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ» АСАРИДА НОТИҚЛИК ҲАҚИДА

Саволлар

1. Абдулла Авлониёнинг қандай асарларини биласиз?
2. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» қандай асар ва у неча бобдан иборат?
3. Асарда одамлар хулқи, хатти - ҳаракати нуқтаи назаридан неча гуруҳга бўлинади?
4. Муаллиф тарбиянинг қандай турлари ҳақида фикр юритади?
5. Бола тарбиясида нималар муҳим эканлигини таъкидлайди?
6. «Ҳифзи лисон» деб нимага айтилади?
7. Абдулла Авлониё миллий тилни сақлаш масаласида нима дейди?
8. Ахлоқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
9. Хулқ нима? Унинг қандай кўринишлари бор?
10. Диёнат деганда нимани тушунаси?

Топшириқлар

1. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асарини синчиклаб ўқинг.
2. Асар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш учун саволлар тузинг.
3. Асардан керакли ва муҳим ўринларни дафтарингизга ёзиб олинг.
4. Киши табиати билан боғлиқ бўлган сўзларни изоҳи билан ёзинг.
5. Виждон, ҳаё, диёнат, қаноат, сабр, илм, адолат тўғрисида қисқа ёзиб олинг.
6. Ёмон хулқлар: ғазаб, жаҳолат, адоват, намимат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, тама тўғрисида қисқача дафтарингизга ёзиб қўйинг.
7. Яхши ва ёмон хулқларни ифодаловчи сўзларни ўзбек тилининг изоҳли луғати ёрдамида кўчириб ёзинг.
8. Ватан туйғуси китобини ўқинг ва баҳсга тайёргарлик кўринг.

Абдулла Авлонийнинг Туркий гулистон ёхуд ахлоқ китоби тўғрисида

Абдулла Авлонийнинг педагогикага оид асарлари ичида унинг 1913 - йилда ёзган ва 1917 йилда иккинчи бор нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асари» XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир. Бу асар мазмун томонидан муаллифнинг бошқа ижтимоий ва педагогик асарлари билан узвий боғлиқдир.

XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим - тарбия ишларида уни тадбиқ этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоби катта - кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим - тарбия масаласига бағишланади, ҳамда бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ёзувчи бу асарини яратишда халқ педагогикасидан кенг фойдаланади.

Абдулла Авлоний «Тарбия» сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади: 1. «Тарбиянинг замони», 2. «Бадан тарбияси», 3. «Фикр тарбияси», 4. «Ахлоқ тарбияси». Болани тарбиялашда бу тўрт масала ғоят муҳим аҳамият касб қилишини таъкидлайди.

Бола тарбиясида муаллиф бола яшаб турган шароит, муҳит, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳа оила, мактаб шароитини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атвориغا кучли таъсир этишни эътироф қилади ва ота-оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради. Таълим билан тарбия бир-бири билан боғлиқ бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний тил масаласига катта эътибор беради, тилни халқ билан боғлаб талқин қилади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур». У ўз асарида ҳар бир кишининг ўз она тилини мукамал билиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатиши, миллий-адабий тилнинг тараққийси учун жонкуярлик қилиши зарурлигини қайд қилади. «Ҳифзи лисон» деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламакни айтилурур».

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»нинг биринчи саҳифасидан то сўнгги саҳифасигача Авлонийнинг инсонпарварлик ғоялари ифодаланган. У ҳамма нарсадан аввал халқ манфаатини кўзлашни, халққа хизмат қилишни биринчи ўринга қўяди.

Абдулла Авлоний инсоннинг энг ёмон хулқларидан ғийбат ва адоватнинг бир-бирига яқинлигини ва ғийбатнинг оқибати адоват билан тугашини кўрсатиб ўтади. У дейди: «Ўйбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб ғийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар, ғазаб қони ҳаракатга кирар, ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар... Шу тариқа ғийбатдан туғилган адоват чўзилмоқға оид бўлиб, душманлик зўрайиб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз

умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурган миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифокнинг йўқолувиға сабаб бўлурлар».¹

Ахлоқ

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг яхши фикрлар, ўйла,
Йўқса гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўқса бекорлиғинг эрур яхши.²

Фикр тарбияси

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишиға сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамиға сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир - биридан ойилмайдурган, бирининг вужуди бириға бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солилмаган яхши бир уйнинг ичида ўтирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичиға ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтуришға ярамайдур. Башарти ўлтурса, инсонлар: «Эски уйға янги золдивор», «Кир кўйлакка жун жияк», «Мис қозонға лой туюқ» деб ҳажв, кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.¹

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлур²

¹ Қаранг. Абдулла Авлониий Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т. 1992. 3-9 – бетлар.

² Абдулла Авлониий. Ўша асар. 17-бет.

¹ Абдулла Авлониий. Ўша асар. 15-бет.

² Абдулла Авлониий. Ўша асар. 17-бет.

Иффат

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилуру. Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортиқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.

Ҳифзи Лисон

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётини сақламагини айтилуру. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур. Ҳайҳот! Биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун кундан - кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдирмакдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зиғир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.³

«Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чикуб кетдук. Яхши қўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир», - демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва аҳтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. «Йўқолса йўқолсун ўзи бошимга тор эди», - деб Ёвропо қалпоғини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдур. Пайғамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», - демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Туғилдиғим кундан айладинг улфат,
Ўлгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан
Энг муқаддас карамли султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдир. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўзидан билурлар. «Куруқ сўз кулоқға ёқмас», - демишлар.

³ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 32-бет.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурган бўлмаса, асалларилари орасида ғунғуллаб юрган қовоқлари каби куруқ ғунғулламоқ фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиғ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», - демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб, охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун.,
Миси чиқғай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

ўйбат

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан қишу ёз.
Қулоққа пахта тик, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.¹

Адоват

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зудлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.¹

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
2. А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев. Ватан туйғуси Т.: 1996.

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 51-бет.

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 15-бет.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАЛҚИНИ

Саволлар

1. Навоийнинг фикрича воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
2. Навоий қайси асарида воизлик санъатига алоҳида тўхталиб ўтади?
3. Навоий тан олган воизлардан кимларни биласиз?
4. Воизлик қандай баҳоланади?
5. Тилшуносликка бағишлаб ёзган қандай асарларини биласиз?
6. Навоийнинг куйидаги матлаъли ғазалини ким юқори баҳолаган эди?
Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч кўёш...
7. Навоий ҳақида қандай ривоятлар биласиз?
8. Навоий ҳақида қандай шеър ва қушиқлар биласиз?
9. Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий ҳақида қайси асарида маълумот беради?

Топшириқлар

1. Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқий маданият, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларидан ёзинг.
2. Навоийнинг нотиклиги ифодаланган ривоятлардан топиб ёзинг.
3. «Кўп деган кўп енгилур, кўп ёган кўп йиқилур», мақолини изоҳланг.
4. «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, ҳоли қайтсин», фикрини изоҳланг.
5. «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир», маъносини изоҳланг.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ибрат бўлгулик ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Болалигидан зийрак ва қобилиятли бўлган Алишерни тўрт ёшида ўқишга берадилар. Ота ва она унинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт – шароитларни яратиб берадилар. У адабий асарларни кунт билан ўқий бошлайди. Саъдий, Фаридиддин Аттор асарларини қайта - қайта ўқир ва ёд олар эди. Алишер бадий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 10 – 12 ёшларидаёқ бадий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида анча кексайиб қолган Лутфий шогирди навқирон Алишердан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли ғазални ўқиган;

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш...

Бу ажойиб ғазалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг байт шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим», - деган.¹

Навоий дўсти Ҳусайн Байқаро тахтни эгаллагач, унинг саройида муҳрдор, вазир лавозимларини бажарди. Мамлакатнинг обод ва фаровон бўлиши, санъат ва адабиётнинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшди. Айти пайтда ижоддан бир соат ҳам бўшамай, ўзбек адабиёти хазинасини шеърый дурдоналар билан бойитди. Ўлмас асарлар яратди.

Алишер Навоий ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган.

Навоий сўзнинг ҳашамдорлигидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир, дейди: «Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабихроқ. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилғи иборат соддалиғидин йўқ таассуф».

Навоий яхши сўзли, эл учун фойдали нотиқларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори қўяди. Шу туфайли улар учун имомларга нисбатан анча кўп маблағ ажратишни тавсия этади: «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, буғдой ўн юк. Имомга масжиди жомеъда хатиб бўлиб, мактабдағи тутғай, йиллик нақди икки юз олтун, буғдой ўн юк».¹

Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.

¹ Қаранг: Н.М.Маллаев Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 363-364 – бетлар.

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. -Т, 1984. 32-бет.

Навоий асарларида чунончи, нутқ одобининг талаблари хақида фикрлар бор.

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил:

Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

(«Хамса», 34-бет).

2. Яхши сўзли олиш (нутқ) – санъатдир, ноёб ҳунардир.

Уни эгаллашга интилин:
Эрдин сўз ҳунар, энчдин бўз ҳунар

(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

3. Инсоннинг одоб ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир: Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиғи сўз била.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 79-бет).

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил муҳбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин

(«Назмул-жавоҳир»дан, 41-бет).

4. Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

Одамки демак бирла киромийдиру бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуру бас,
Сихҳат ончаки, аҳли ақл комидуру бас,
Ақлиға далил анинг каломидуру бас.

(«Назмул-жавоҳир» дан, 25-бет).

5. Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нутқта сурсанг шукуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.

(«Арбаин» дан, 59-бет).

6. Сўзлаганда ўйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглунгда пишқармагунча тилга келтурма, Ҳарнаким кўнглунгда бўлса тил сурма.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

7. Хушмуомала, ширинсўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар.
Юмшоғи кўнгулларни гирифтор айлар.
(«Назмул-жавохир» дан,43-бет).

8. Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бўл. Ёлғон сўз бахтсизлик келтиради. Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар... сўзки фасоҳат зеваридин муаян эмасдур, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабих.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 63-бет).

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.
Киши чинда сўз зебо, дурур,
Неча мухтасар бўлса авло дурур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

9. Яхши, эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бўл:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ
Сўздир анга мўжиби ғаромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.
(«Назмул-жавохир» дан,43-бет).

10. Тилдан тухмат учун фойдаланма. Тухматчидан қоч, ундан нафратлан:

Бировким ёлғон сўзни бировға боғлағай, ўз қаро бўлғон юзин ёғлағай.
Кабира гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, захра гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, захри муҳликдур – агарчи миқдори ўксукдур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 61-бет).

Эл айбини айтурға бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 69-бет).

11. Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир.
Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

Тил илдамидин бўлур ғаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.

Оз сўзлагандин истикомат ҳосил,
Соқитлигидин вале саломат ҳосил.
(«Назмул-жавоҳир» дан,31-бет).

12. Сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол, беўрин сўз айтма...
«...Золим ва бе дард суҳбатида нукта сурма, наммом ва номард мулояматида дам урма. Доно иликдин борфондин сўз айтма, ўтган йигитлик орзу билан қайтмас».
(«Маҳбуб ул-қулуб» 84-бет).

13. Бўшоғиз бўлма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга омонатдур,
Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,
Ул омонатға бу хиёнатдур.
(«Арбаин» дан, 57-бет).

14. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.
(«Хамса», 484-бет).

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан - авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия, ўғит-насиҳат жараёни, шунингдек нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Демак, кишиларнинг қандайдир тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай одат қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб ва такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муаян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби (нутқ маданияти) тасавурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасавуридан фарқланади.¹

¹ Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 24-25 бет.

НАСИҲАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ» сўз айтса ва «қола расулуллоҳ» мухолафатидин қайтса, худо ва расул йўлига кадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насихат била элни ҳам кивурса. Юрумагон йўлга элни бошқармоқ - мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва биёбонга кетурмак ва бодияда итурмакдур. Усрукки, элга буюрғай хушёрлик - уйқувчидекдурки, элга буюрғай бедорлик. Уйқусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегондек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва ғайри мақсуд ерга етар.

Воиз улдурки, мажлисиға холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва мутаққий – анинг насихатидин чиққан шақий. Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сургувчи мақол – дастийёр била йирлағувчи қаввол.

Қитъа:

Воизки, дастёрсиз ўлмас суҳангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғувчи бўлмай дея олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.¹

Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз. Ҳарзагўйким, кўп тақаллум сурғай, итдебдурким, кеча тонг отқунга хурғай. Ямон тиллик андоқким эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошиға ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш-ҳарзаға бўғзин кирмоғи-эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хўшгўйким, сўзни рифқ ва мусово била айтғай, кўнгулга юз ғам келадурғон бўлса, анинг сўзидин қайтғай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди.

Макруҳеки, ҳарзаси тавил ва овози қарихдур, ўзи савти била қурбақаға шаҳибдур. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манбаъ ҳам тил, аҳли шақоватлар наҳс қавқабиға матлаъ ҳам тил. Тилига иқтидорлиғ-ҳакими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд. Тилки фасиҳ ва дилпазир бўлғай-хўброқ, агар кўнгул била бир бўлғай.

Тил ва кўнгул хўброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва ғунча марғуброқ раёхиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир била ҳайвондан мумтоз бўлур ва ҳам анинг била инсонга сарафроз бўлур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир.

Айн ул-қузот тил шарафидин Масиҳ гуфтор бўлди ва Ҳусайн Мансур тил сурътидин дорға сазавор.

¹ Алишер навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-том -Т. 1998. 32-33 – бетлар.

Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башорати яна жисмига жон берур.

Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки, аччиғликқа эврулди, зарари ом бўлди, қандники, мускир бода қилдилар, харом бўлди. Чучук сўз соф кўнгулларга кўшдур, барча атфол таъбиға мулойим ҳалвофурушдур.

Байт:

Хуш сўзга ким ўлса масту беҳуш,
Шарбат аро захрни қилур нўш.

Ҳаркимки, сўзи ёлғон зоҳир бўлғоч уёлғон. Ёлғонни чиндек айтқувчи суханвар-кумушни олтун рўкач қилувчи заргар. Ёлғон афсоналарда уйлтиргувчи, ёлғончи уйқуда такаллум сургувчи. Ёлғон айтгувчи ғафлатдадур. Сўзнинг аснофи бағоят чўқдур, ёлғондин ямонроқ синфи йўқдур.

Улки ёлғон била сарфи авкот этгай, анга бу ямон келмагай яна мубоҳот этгай. Агар мустамиъинни ғофил топқай, ёлғонин чинга ўтқарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгриға ямон, не тенгридин, не халқдин шарманда. Мундоқ наҳсинг чун эрур юзи ямонлиқ сари, бу нухусатшиор қутлуғ уйдин ташқари.

Байт:

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунё дурур, яъники, ўлтурмак керак.

Бировким, ёлғон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлғон юзин ёқлағай, кабира гуноҳдур-агарчи миқдори ўксукдур.

Байт:

Заҳрнинг оз эса миқдори доғи муҳликдур,
Игнанинг нўғи заиф эрса доғи кўр қилур.

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга етқургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз бўйнуға индургай. Наммомлиқ чин сўзга маъмнудур. Агар зухур этгай-хаёл қилки, ёлғон сўзга не етгай. Сўз тергувчининг агар улуғи, агар кичиги-билки эрурлар тамуғ ўтининг тутруғи.

Байт:

Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудиға тергай.

Улки, жуз қувват даъвиси изҳор қилмас, гўёки, ҳақнинг қавий ул-матин эрканин билмас. Одамеки, қувват хаёлин кўнглига кечирур-туфроғедурким, ел урғоч учурур. Дунё дор ул-ҳаводисдур ва анга кўнгул боғламоққа ғафлат боисдур. Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатиға эътимод қилмоқ хато.¹

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том. Т.: 1997.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т. 1998.
3. Алишер Навоий. Вақфийя. Т. 1991.
4. Алишер навоий. Лисонут тайр. 11 том. Т. 1996.
5. Б.Аҳмедов. Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1985.
6. Б.Ҳасанов. Навоий асарлари учун қисқача луғат Т. 1993.
7. М.Жўраев. Эл деса Навоийни Т. 1991.
8. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати Т. 1984.
9. Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз Т. 1998.
10. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
11. Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти асослари Т. 1992.

¹ Р.Кўнғуров ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т. 1992. 22-23-24 - бетлар.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ ИЖОДИДА НУТҚ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Саволлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг воизлик санъатига бағишланган қандай асарлари мавжуд?
2. Алишер Навоий ва Ҳусайин Воиз Кошифий ўртасидаги муносабат қандай бўлган?
3. Воиз ва Кошифий сўзларининг маъноси нима англатади?
4. Ҳусайин Воиз Кошифий ҳақида нималарни биласиз?

Топшириқлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг «Футвватномаи султоний» асаридаги нутққа, нутқ санъатига бағишланган фикрларни лзиб чиқинг.
2. Ҳусайин Воиз Кошифий маддохларни неча гуруҳга ажратади.
3. Ҳусайин Воиз Кошифий ҳикоя айтишнинг неча қоидасини кўрсатиб ўтади.

ҲУСАЙИН ВОИЗ КОШИФИЙ

Ҳусайин Воиз Кошифий XV асрда Хиротда яшаб ижод этган таниқли олим ва нотик бўлган. Унинг «Тафсири Ҳусайни», «Ахлоқи Муҳсиний», «Анвори Сухайлий» каби асарлари жуда машҳур бўлган. Ҳусайин Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти бўлган. У нотикликда, хусусан, ваъзхонликда ниҳоятда машҳур бўлганлиги учун ҳам «воиз» унвонига сазовор бўлган. «Кошифий» - кашф этувчи, деган маънони англатади. Одамлар Ҳусайин Воизнинг ҳар бир ваъзидан сўнг янги-янги нарсаларни кашф қилганлар, эгаллаганлар. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг асарларида хикоя, ривоят, шеърий парчалар жой олган бўлиб, юксак ахлоқий ғоялар - поклик, имон, эътиқод, эзгулик тараннум этилади. Унинг асарларида панд-насихат ва ҳикмат кенг ўрин олган. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний» асарида жавонмардлик, унинг қоида ва хусусиятлари асослаб берилган. Айниқса, футувват асослари ва тасаввуф ғоялари ўртасидаги ўхшашлик кенг талқин этилган. Ҳусайин Воиз Кошифий 1505 йилда Хиротда вафот этган.

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ ЛХУД ЖАВОНМАРДЛИК ТАРИҚАТИ

Иккинчи фасл: Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида.

Улар уч тоифа бўладилар: биринчи тоифа - маддоҳлар, ғазалхонлар ва саққоллар. Иккинчи тоифа - хосағўйлар ва бисотандозлар. Учинчи тоифа - қисса сўйлагувчиялар ва афсона айтувчилар (яъни, бахшилар). Буларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида қисмларда тўхтаб ўтамиз.

Биринчи қисм. Маддоҳлар ва ғазалхонлар зикрида

Шуни билгилки, футувват аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди... Маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирлар ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг лдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айтгил: Биринчидан - ўзлари бадеҳатан ижод қилувчилар, улар ўзлари шеър айтиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикоят ривоятларни назмга тушуриб, балн қилаверадилар. Иккинчи хили - бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя лки бадеҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилардир. Бу тоифани ровийлар деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидандирлар. Учинчи хили маддоҳлик баробарида бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиб, халққа файз етказувчилардир. Масалан, саққолар (сув тарқатувчилар) шундай кишилар бўлиб, уларнинг ишидан одамлар хурсанддирлар. Тўртинчи тоифа ҳар ердан ҳар хил байтларни лд олган кишилар бўлиб, улар эшикма-эшик юрадилар, қасида айтиб нон йиғадилар ва маддоҳликни гадойлик, деб тушунадилар. Буларни агарчи қилфаларига қараб маддоҳ десаларда, аслида ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар.

Агар маддоҳлик одоби нечта бўлади, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, доимо тақво ва таҳоратда бўлсин... Учинчидан, ғаразли ниятда ва қасд олиш учун маддоҳлик қилмасин. Тўртинчидан, бойликка берилган бўлмасин. Бешинчидан, мадҳда ошириб муболага қилиш билан шуғулланмасин.

Агар маддоҳнинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, айтгилки, маддоҳнинг йигирма сифати бўлади. Булар: сидх, сабр, шукр, зудх (парҳез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), муроқаба, худо лдида тафаккурга берилиш (тавозуъ, таслим, ихлос, карам, нисор, мужоҳада (жиду жаҳд қилмоқ), тафаккур, таваккул кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Агар маддоҳ ҳазар қиладиган сифатлар нечта, деб сўрасалар, ўттизта деб айтгил. Булар: ғафлат, ғурур, айбжўйлик, рил, майхўрлик, қаро кўнгиллилик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашдик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масхара-мазах қилиш, ноўрин таъна, ллғон гапириш, ллғон қасам ичиш, биродарларни ғийбат қилиш, тухмат қилиш, гап, ташиш, ғаммозлик, ҳасад,

маккорлик, одамларни лмонлаш, бойликка хирс қўйиш, зулм, бахиллик, кўп йхлаш ва кўп ейиш.

Агар маддоҳлар бир-бирлари билан муносабатда қайси қоидаларга риоя қилишлари керак, деб сўрасалар қуйидаги олтита қоидага деб айтгил: аввал шуки, бир-бирлари билан дўст бўлсинлар... Учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар. Тўртинчидан, заиф-ожизаларни қаторларидан суруб чиқармасинлар. Бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматини сақлашда қилча гумон-шбҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда мухтарам ва азиз бўлсинлар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, уч хил деб айтгил. Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таърифу тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғарраҳон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси), деб айтадилар. Ва буларнинг камол фазли, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир.

Агар маддоҳларга хос аломатлар нимдаан иборат, деб сўрасалар, айтгил: маддоҳларнинг ўзига хос аломати тўн ва хирқа кийишда эмас. Улар ҳар қандай тўнни кийиб юришлари мумкин. Аммо уларнинг бошқалардан ажралиб турувчи ташқи аломатлари бор. Бу - найза, тавқ (халқа, белбоғ) суфра (дастурхон), чироқ ва болта (курол) олиб юришларидир... Найза - ўзини ҳимоя қилиш белгиси, тавқ - маддоҳнинг қайси мартабада эканлигини кўрсатувчи белги, дастурхон - сахийлик ва қўли очиклик аломати, чироқ - кўнгил равшанлиги, яъни футувват эрлари муҳаббатини кўнгил ичида лник сақлаш, ўзини лндириб бўлса ҳам, ўзгаларни иситиш, ўзгалар дилига лруғлик, сафо бағишлаш аломати...

Учинчи қисм. Қиссахонлар ва афсона айтувчилар ҳақида

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволдан ҳабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг захмату уқубатларидан ҳабардор бўлса, ҳеч ким бу дунда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунл молига меҳри сусаяди, бойлик кишигавафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар маъракада курси (сандали) қўйишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бунинг маъноси шуки, кимнингким истейдоди ҳунари бўлса, у колган одамлардан баландроқ ўтиришга лойиқ, чунки бошқалар унинг

дийдоридан бахраманд бўлишлари керак. Агар сандалини ким учун қўядилар, деб сўрасалар, санъаткор, хунараманд кишилар учун де байт. Зеро подшолар ҳам паҳлавонликда, сўз хунарида ном қозонганларни сийлаб, уларни курсига ўтқаздилар. Бас, сўз майдонининг паҳлавони бўлган кишиларни курсига ўтқазиб, қадрласа арзийди. Агар курсининг нечта рукни бор, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: иккита остки ва иккита устки рукнлар. Иккита устки рукн нимага ишора, деб сўрасалар, айтгил: бири - билим ва иккинчиси - ақлу фаросат, зехну заковатга ишора. Яъни сандалида ўтирган одам билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин. Сандалининг остки икки рукни нимага ишора, деб сўрасалар, бири - сабрга, иккинчиси - саботга ишора деб айтгил. Яъни, сандалига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустаҳкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрнидан туриб, енгилтаклик қилмаслиги керак.

Агар қиссахонлик неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айтгил: биринчиси ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси - шеърхонлик. Ҳикоят айтишнинг эса саккизта қоидаси бор. Аввал шуки, қиссахонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, устоз ҳузурида ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чаптастлик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рағбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меълрни сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол келмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм-қиссахонликда бамисоли таомга солинадиган туздир - агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади, деганлар. Бас, меълрни сақлаш лозим. Бешинчидан, ллғон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасиню Олтинчидан, кинояли тушунилмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Етинчидан, тамаъ билан одамар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссахонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зилд чўзмасин ҳам, ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта, деб сўрасалар, олтита деб айтгил: биринчидан, шеърни аҳонг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушқил (тушинилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчига малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири лки бошида тилга олиб, дуо қилсин.

Афсона айтувчилар ҳам қиссахонларга ўхшаш бўлиб, айтиб ўтилган қоидалар уларга ҳам тегишлидир.

Адабиётлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний лхуд жавонмардолик тариқати. А,Қодирий номидаги халқ мероси нашрилти, 1994.
2. Р.Жуманилзов. Нутқий маҳорат. Т.: Адолат, 2005.

НУТҚ ВА УСЛУБ

Топшириқлар

1. Ҳар бир услубга хос матнларни ўқиб чиқинг ва матннинг маъносини оғзаки сўзлаб беринг.
2. Матндаги услубни ифодаловчи сўзларга изоҳ беринг.
3. Бадиий, публицистик ва илмий услублар орасидаги фарқни тушунтиринг.

Бадиий услуб

Ҳусайн Байқаро кириб, қалин зар тўшакка ўтирди. Унинг кўзларида, эртароқ қаримсиган юзининг чизиқларида ифрот ичкилик билан уйқусиз кечирилган туннинг излари равшан кўринар эди. У вилоятларга доир баъзи фармонлар лзишни фармоначига буюриб, мазмунини бир неча оғиз чалкаш-чулкаш сўз билан айтиб берди. Мажидиддин шу ерда лзмокқа киришди. Ҳусайн Байқаро кўзларини ҳорғин сузиб, вазирларига мурожаат этди:

- Бизга икки туман оқча ҳозирлангиз!

Хўжа Афзал ялт этиб, низомулмулкка қаради. Серсавлат, сервиқор вазир бошини қуйи солиб, сукут қилди. Хўжа Афзал ўнғайсизланди, қисилди. Хазинада маблағ кеча деярли тугаган эди. Ҳашамат ва дабдабага берилган сарой хазинани ютиб турарди. Хўжа Афзал ҳақиқий ахволни балн қилишга ботинолмай, қизариб, сукут этмокқа мажбур бўлди.

- Не сабабдан тилларингиз қимирламайди? - ҳар икала вазирга ўшшайди Ҳусайн Байқаро.

Хўжа Афзал талаб қилинган миқдорда оқча ҳозирча йўқлигини, агар фурсат берилса, чора кўриш мумкинлигини сўзлади. Ҳусайн Байқаронинг туси ўчди, кўзларида ғазаб йилтираб кетди.

- Хуросон хукмдорининг хазинасида икки туман оқча торилмасин! - деди у юзини вазирлардан тез ўгириб.

Девонни дахшатли, эзувчи бир жимжитлик тўлдирди. Парвоначи лзишдан тўхтаб, ғолиб хўроздай бўйнини чўзди-да, пошшоҳга маънодор бокди, таассуфлангандек бошини аста, оғир тебратиб қўйди.

Вазирлар оқча топишни энди ваъда қилишга ботинолмадилар. Энди қанча маблағ тайёрла - беҳуда! Пошшоҳнинг ғазаби остида ўтириш оғир эди. Вазирлар руҳсат тилаб, айбдорлардек энкайиб, эзилиб, ташқари чиқдилар. Мажидиддин яшнаб-лниб кетти, Ҳусайн Байқаро тадбирсиз бошлиқлардан шикоят қилди. Парвоначи кўп йиллардан булн кўкчида сақлаб юрган орзулари учун энг қулай фурсат келганлигини англади. Пошшоҳнинг кейинги вақтларида унга бўлган алоҳида илтифоти уни жасоратлантирди. Мажидиддин куйиб-пишиб, ўз юрагидаги гиналарини бўшата бошлади. Давлат ишларидаги ҳамма нуқсонларни Навоий ва унинг одамлари устига ағдарди, янги камчиликларни тўқиб чиқарди. Навоийнинг қурилиш ишлари хазинани кўрқитганини исбот қилмокқа уринди. Пошшоҳ диққат билан тинглар эди. Ниҳоят, жанг майдонида

ахвол танг бўлган пайтда ўз иштироки билан муқаррар зафар ваъда этган баҳодирнинг ишонч ва ғурури билан деди:

- Олампаҳо, давлатингизда хазинани ақлга сиғмас бир даражада симузар билан тўлдирмоқ мумкин... Мен, масалан, икки туман эмас, икки минг туманни баҳоят осонлик билан еғиб бермоққа ваъда қилиб олурмен.

- Ишонмоқ мумкинми? - сўради пошшоҳ енгилланиб.

- Шубҳа қилмоққа ўрин йўқ, - жавоб берди Маждиддин қатъий, аммо бунинг учун хоқоним, бу камина қулларга давлатда тегишли мавқе, ҳуқуқ ва иқтидор бермоқлари шарт.

Ҳусайн Байқаро қаддини ростлаб, кўзларини бир нуқтага тикди. Оқара бошлаган соқолини силаб, ўйга толди.

Публицистик услуб

Калом (сўз) билан иш кўрувчи фаолиятнинг масъулияти катта. Тарихан олиб қараганда, «сўз» нинг бир маъноси - «қуйдириш», «ўрташ», «олов», «аланга» демак. Бинобарин, ана шу «қиндириш санъати»га лшларни даъват этишга, уларнинг қалбини «лқишга» чорланган мураббий, устодларнинг ўзлар ҳам «лқишлари», яшнаб турган қалб тўрига эга бўлишлари керак. Зеро, улар ўзлари лнмасалар, қандай қилиб зил таратадилар?

Таълим, таҳсил, тадқиқот ва тарбия соҳасида барчамизнинг фаолиятимизга даҳлдор аччиқ бир ҳақиқатни тан олишга тўғри келади.

Жумхуриятимизда сўзшунослик (филология) соҳасида билагон фан номзодалари кам эмас. Ўнглаб фан докторлари, профессорлар, фан арбобларимиз бор. Лекин лзув, матн, имло, иншо, тарих ва назарияда бирон жиддий илмий масалани ҳал қилиш гали келганда бақувват мутахассис-анқонинг уруғи.

Бутун Оврупо маданияти учун лотин тили қандай мақомга эга бўлса, ўзбек маданият тарихида баайни шундай мавқеига эга бўлган араб ва форс тиллари, ўзимизнинг эски лзувимиздан гап очилса, аксарият олимларимиз «хатимиз андак бадхатроқ», деб чекга чиқишади.

Бирон ишни кўнгилдагидай таҳрир қилдириш, оқилона бир маслаҳат сўраш, муайян мавзу лхуд даврни чуқур лритишни ишониб топширадиган олимлар, дидли муҳаррирларимиз камдан-кам. Сабаби олий гуманитар таълимда ҳам инсон омили, таъбир жоиз бўлса, «олим омили» долзарб муаммо бўлиб қолган.

Васиқали илмий мартаба соҳиблари кўп, чинакам саводхон олим кам. Натижада чуқур илмий рисоалар, аллақанча фанлардан дарсликлар, ўқув қўлланмалари, қомус, луғат, билгич (справочник)ларимиз танқис. Борлари ҳам баъзан салз, курама, ҳатто рўйи-рост кўчирмакашлиқдан иборат бўлганлари ҳам йўқ эмас. Қўйинкки, ҳамон поляк адиби Станислав Ежи Лец айтган ўша гап-гап: «Давр бизга даҳоларни ҳадя этишда саҳийлик кўргазди. Шояд, улар орасидан бир нечта «пичоққа илинадиганлари» ҳам топилиб қолса»...

Бу нуқсонларнинг илдизи қаерда?

Оббаҳолам, 1973 йиллар эди. Лдимда, Тошкент дорилфунуни журналистика факультетининг илмий кенгашида сўзга чиқиб, студентларимизнинг хат-саводи ниҳоятда пастлигидан ўкиниб гапирганим. Чунончи, қўлимга тушган бир диплом ишидан 490 та имловий ва услубий қусур кўзга чалингани давлат имтиҳон ҳайъати эса ўша ишга... «беш» баҳо қўйганлигини таассуф билан қайд этдим. Беғараз. Нима бўлди? Ақли-идрок ва адолат содир бўлган нуқсонларни бартараф этишни, ҳар хил нопок, наҳс нарсалардан фориғ бўлишни тақозо этар эди. Аммо бундай бўлмади.

Илмий услуб

Дастлабки қоғоз пуллар ўрта асрларда муомалага чиқарилган. Уларнинг муомалага чиқарилишнинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат: Биринчи сабаб - бу пул пайдо бўлгунга қадар муомалада бўлган қимматбаҳо металллар, хусусан, олтин танга пулларининг реал ва номинал қийматлари ўртасида фарқнинг вужудга келишидир.

Маълумки, товарлар муомалага (бозорга) чиқиб тушади ва истеъмолни қондириш учун ундан чиқиб кетади. Олтин тангалар, яъни пул эса доимо муомалада қолади. Улар бир неча ўн йиллаб муомалада бўлиб, қўлдан-қўлга ўтиш натижасида маълум миқдорда емирилади. Натижада унинг реал ва номинал қийматлари ўртасида фарқ вужудга келади. Масалан, 10 грамм олтин қиймати эга бўлган тангада ҳақиқатда 7-8 грамм олтин қолади. Ушбу олтин танганинг муомал қиймати 10 грамм олтинга тенг бўлса, ҳақиқий қиймати эса 7-8 граммга тенгдир.

Иккинчи сабаб - бу баъзи бир мамлакатлар томонидан муомалага қалбаки, яъни реал ва номинал қийматлари бир-бирига мос келмайдиган олтин тангаларни чиқарилишидир.

Бу сабаблар муомалага реал пуллар ўрнига уларнинг «ўринбосарлари», қиймат белгилари бўлган қоғоз чиқарилишига олиб келади. Шундай қилиб, қоғоз пуллар реал, ҳақиқий пулларнинг муомаладаги қиймат белгилари сифатида майдонга келади. Аммо улар ўзларининг ҳақиқий қиймати эга эмасдир.

Масалан, 1 сўмлик ва 10 сўмлик қоғоз пулни олайлик. Бу деган сўз 100 сўмликни эмиссия қилиш учун 1 сўмликни эмиссия қилишга нисбатан 100 баравар кўп меҳнат сарфланган сўз деган эмас. Фақат 100 сўмлик 1 сўмлик пулга нисбатан 100 баравар кўп қиймат белгисидир.

Адабитлар

1. Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз Т. 1998.
2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1976.
3. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти асослари Т. 1992.
4. Л.Абдуллаев, Т.Қоралиев. Пул: 100 савол ва жавоб. 1996.
5. Ғ.Саломов. Мен сув ичган дарллар. 1990.
6. Ойбек. Навоий. 1995.